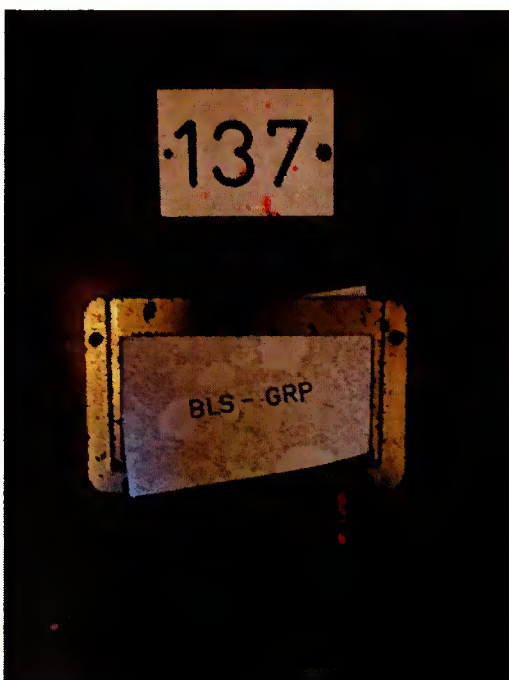
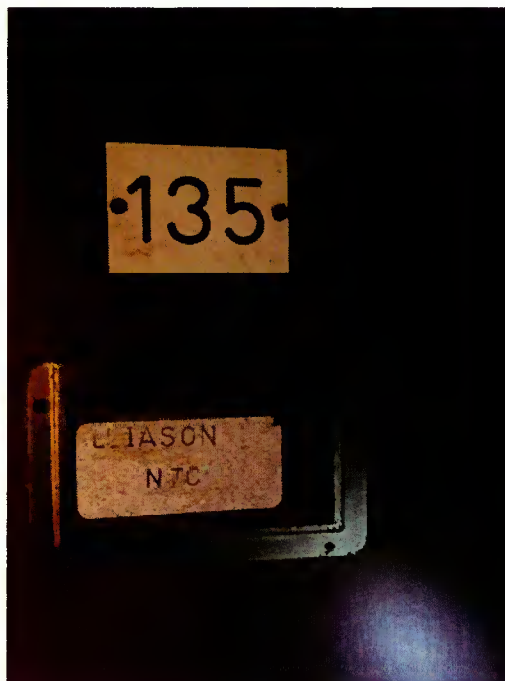


- Het gaas in de wand rondom ruimte 025. Deze kooi van Faraday, aangelegd omstreeks 1970, moest voorkomen dat de radiokamer die hier was gevestigd zou kunnen worden afgeluisterd. De kooi weerspiegelt het belangrijke gebruik van de bunker begin jaren '70 als communicatieknooppunt.

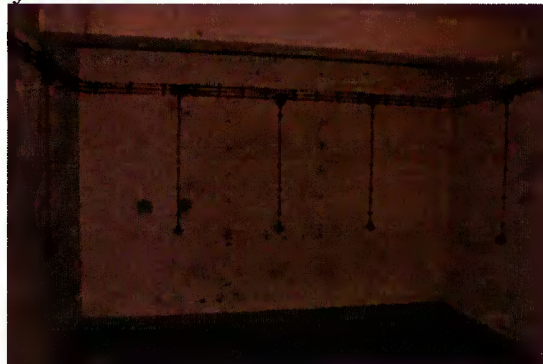


- De deuren van de ruimtes in de hoofdbunker, waarvan op sommige ook nog de functie tijdens de KO staat.





- De stopcontacten en kabels in ruimte 91 en 203, die laten zien dat deze ruimtes ook een verbindingfunctie hebben gehad tijdens de KO.



- Het hekwerk in ruimte 005 wat de toegang gaf tot het achtergelegen verbindingscentrum vbdcen GV, inclusief de knoppen aan beide kanten om de deur te openen.



- De twee bruine toegangshekken tot de eerste verdieping, die de eerste verdieping konden afsluiten.



- De verschillende bordjes en aanwijzingen die in de bunker aanwezig zijn op deuren en aan wanden, en de dreiging van de Koude Oorlog laten zien.



De afbeelding rechts is een WOII-deur uit de keukenbunker, maar met een bijzonder opschrift van de KO.

- De twee bunkerdeuren van de twee entrees van de voorbunker.



## WAARDESTELLING

In opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf is er een waardestelling opgesteld voor Commandopost Clingendael te Wassenaar. De aanleiding is het voornemen van verkoop van Commandopost Clingendael. De bunker is gebouwd in 1942/1943 tijdens de Tweede Wereldoorlog (WOII) als beschermd onderkomen en commandopost voor de hoogste twee nazi's in bezet Nederland en hun staf: Arthur Seyss-Inquart, de Rijkscommissaris van bezet Nederland; en vermoedelijk voor Hanns Albin Rauter, de hoogste SS-er in bezet Nederland.

Vrijwel direct na WOII is de bunker in gebruik genomen door de Koninklijke Landmacht als beschermd onderkomen voor de verbindingdienst en de Oorlogsstaf BLS. Ook na de Koude Oorlog (KO) is de bunker nog gebruikt als beschermd communicatieknooppunt.

Commandopost Clingendael is tot 2013 in gebruik geweest. Het is het beleid van het Rijksvastgoedbedrijf om overtollig vastgoed af te stoten. Om duidelijkheid te verschaffen over de precieze cultuurhistorische waarde van Commandopost Clingendael is deze cultuurhistorische waardestelling opgesteld.

De waardestelling is onderdeel van het bouwhistorisch onderzoek met ruimteboek van Commandopost Clingendael uit 2021. Bij de waardestelling is ervan uitgegaan dat er twee relevante perioden zijn: de eerste periode betreft de Tweede Wereldoorlog en de tweede periode betreft de Koude Oorlog. Zoals in het bouwhistorisch onderzoek van 2021 al is beschreven, zijn deze periodes duidelijk te onderscheiden in de historie van de bunker, duidelijk afgebakend en zonder overlapping. Eigenlijk is er ook nog een derde periode: het gebruik na de KO. Omdat er geen duidelijke scheiding is te leggen tussen de KO en de periode na de KO, en het gebruik van de bunker na de KO minimaal is, maar zeker belangrijk, is deze derde periode opgenomen in de waardestelling van de KO.

De waardestelling is gebaseerd op de Richtlijnen Bouwhistorisch onderzoek 2009, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen hoge, positieve en indifferente waarde.

Ir. A. Viersen, MA C. Cramer, MA R. Noorlander  
Amsterdam, augustus 2021

## Waardestelling Tweede Oorlog

### Contextuele waardestelling

De opzet van de bunker met een gecombineerde functie is zeer bijzonder. Het combineren van totaal verschillende functies in één bunker is ongebruikelijk. Om de kwetsbaarheid te beperken is het bij de vestingbouw in deze periode de regel om de functies zo veel mogelijk in afzonderlijke bunkers onder te brengen om zodoende bij een voltreffer de schade te beperken. Hier is dit niet het geval en heeft samenvoegen vanuit defensief oogpunt alleen maar nadelen. Dat hier vermoedelijk politieke redenen een belangrijke rol zullen hebben gespeeld, maakt het gebouw uniek. Enerzijds in de richting van de Nederlandse bevolking als machtsvertoon en anderszijds ook als gebaar van onafhankelijkheid en macht binnen het Duitse bestuurlijke krachtenveld. Voor zover bekend is een dergelijk gebouw nergens anders in Europa op deze wijze tot stand gekomen.

Het gebouw is behalve als voorbeeld van een zeer zwaar uitgevoerd verdedigingswerk en schuilplaats dan ook van belang als uitdrukking van de Duitse macht en als resultante van de chaotisch polycratische machtstructuur van het Derde Rijk. Functioneel gezien was de bunker behalve als geplande verblijfplaats bij luchtaanvallen ook bedoeld als noodzetel voor het civiele bestuur (de staf van de *Reichskommissar* Seyss-Inquart) tijdens een eventuele aanval op Den Haag. Tevens was er het verblijf voor zeer waarschijnlijk HSSPF H.A. Rauter (*Generalkommissar für das Sicherheitswesen*), die in geval van een aanval de verdediging zou gaan leiden. Verder was het grootste deel van de bunker ingericht als bomvrij legeringgebouw, dat in staat moest worden geacht gedurende langere tijd bescherming tegen aanvallen te bieden. Nergens anders heeft men ervoor gekozen om de passieve luchtverdediging (*Luftschutz*) te combineren met een actieve verdediging (versterkte legering en hoofdkwartieren).

Bij de voorbeelden waarbij dit wel het geval was, maakte men gebruik van een bestaande *Luftschutzbunker*, zoals de in 2014 gesloopte *Luftschutzbunker* aan de Rütcherstraße/Försterstraße in Aken, waar de *Stadtcommandant* van Aken zijn laatste hoofdkwartier had. Juist bij de onderzochte bunker was het driedubbele gebruik in het ontwerp geïntegreerd, al heeft dit wel geleid tot enige improvisaties tijdens de bouw, die uiteindelijk het unieke karakter van het bouwwerk onderstrepen. Een dergelijke opzet is, voor zover bekend nergens anders bij de Duitse beschermings- en verdedigingswerken tot stand gekomen. Dit mede omdat nergens anders de *Reichskommissar* zijn standplaats in een linie (in dit geval de *Atlantikwall*) had. In wezen wordt door deze combinatie van functies gezondigd tegen het principe van het zoveel mogelijk spreiden van functies om de kwetsbaarheid te verminderen. Geen van de andere *Reichskommissare* had een vergelijkbaar onderkomen, waar de luchtbescherming zo zwaar was uitgevoerd en dat tevens deel uitmaakt van een verdedigingslinie. Binnen de vesting Clingendael was de bunker het grootste en zwaarste beschermde onderkomen. Gezien het voorgaande kan gesteld worden dat de bunker zowel functioneel als wat betreft de uitvoering op Europese schaal uniek is.

In dit opzicht is het ook zeer bijzonder te noemen dat de verdediging van het *Stützpunkt* Clingendael de verantwoordelijkheid van de SS was, iets dat elders in de *Atlantikwall*, voor zover ons bekend, niet voorkwam. In geval van een aanval zou zelfs de gehele *Stützpunktgruppe* onder bevel van de SS (Rauter) komen. In dit verband is de relatie met de

*SS-Polizei-Waffenschule III* (de huidige Julianakazerne) van groot belang. Een groot deel van het functioneren van de bunker is alleen te begrijpen in relatie met de *SS-Polizeikaserne*. Zowel als symbolen van macht, als in functioneel opzicht als versterkt onderkomen in geval van een belegering. Zowel de bunker als de kazerne maakte deel uit van de toenmalige machtsstructuren en specifiek in de bouwkundige vertaling daarvan naar de bevolking toe.

Contextueel gezien is de bunker (zeker in relatie met de kazerne) uniek en van groot belang voor het begrip van het functioneren van de toenmalige bezettingsmacht. Nergens anders komt de machtsstructuur beter tot uiting dan bij de driehoek van het landhuis Clingendael, de bunker en SS-kazerne. In het bijzonder waar het de relatie van de SS met het civiele bestuur betreft.

### **Stedenbouwkundige waardestelling**

Zoals in de vorige hoofdstukken is uitgelegd is de bunker met het grote en hoge bunkerdak een beeldbepalend element van dit deel van het landgoed. Ook de relatie met de naastgelegen *Polizeikaserne* (de huidige Julianakazerne), waarmee de bunker functioneel in verband stond, is van belang. Het bouwvolume en de geslotenheid van het bunkerdak hebben een hoge stedenbouwkundige waarde als beeldbepalend element van de ontwikkelingen in de Tweede Wereldoorlog.

Het terrein rond de bunker was oorspronkelijk ingericht voor de nabijverdediging. Hiervan getuigen nog de vier Tobruks en de niet zichtbare resten van de loopgraven, die mogelijk nog in de grond zitten. Zowel de zichtbare, als de niet zichtbare resten hebben een hoge stedenbouwkundige waarde.

### **Architectuurhistorische waardestelling**

De vormgeving van het gebouw is sober en doelmatig. Het grote dak vormt een dominant geheel, dat voor het totaal allesbepalend is. Het totale gebouw geeft een goed beeld van de sobere en doelmatige militaire architectuur met traditionele kenmerken. Het gebouw heeft een hoge architectuurhistorische waarde als voorbeeld hiervan. Het gebouw is vermoedelijk vormgegeven als garage van de ernaast gelegen *SS-Polizei-Waffenschule III*, die van duidelijk herkenbare militair-architectonische details is voorzien, zal het architectonische ensemble gediend hebben om de macht van de bezetter aan zowel dat deel dat sympathie met de bezetter had als ook om de tegenstanders van het toenmalige regime te imponeren.

### **Bouwhistorische waardestelling**

De bunker is een gaaf bewaard voorbeeld van een gewapend betonnen constructie uit de Tweede Wereldoorlog bestemd voor de luchtbescherming. Met zijn muren van 2,50 m zwaarte en een dak met een dikte van 2,50 tot 4,00 m behoort het tot de zwaarste categorie van beschermde gebouwen in Nederland. De bewaard gebleven delen van de structuur en indeling hebben een hoge bouwhistorische waarde.

De bunker is voorzien van een in gewapend beton uitgevoerde kapconstructie. Eén van de redenen waarom de kap in beton is uitgevoerd zal verband houden met de toenmalige materiaalschaarste. De zware betonnen spanten zijn representatief voor de periode en zijn gaaf bewaard gebleven. Het dakbeschot wordt gevormd door bimsbetonplaten. De bijzondere kapconstructie heeft een hoge bouwhistorische waarde.



### **Gebruikshistorische waardestelling**

De bunker geeft een goed beeld van de wijze waarop de bezetter zich in de Tweede Wereldoorlog wenste te beschermen tegen luchtaanvallen en in het geval van een aanval op de vesting Clingendael tegen een aanval van grondtroepen. De hoofdstructuur en een deel van de indeling is gaaf bewaard gebleven en heeft een hoge gebruikshistorische waarde.

De verblijfplaats van Seyss-Inquart en het tweede verblijf/hoofdkwartier voor vermoedelijk H.A. Rauter is van historisch belang, hoewel de fysieke herkenbaarheid beperkt is. Samen met de naastgelegen *SS-Polizeikaserne* vormen ze de meest herkenbare bouwwerken van de *Abteilung Siedlung und Bauten*, die zich naast *Organisation Todt* had weten te ontwikkelen als het zelfstandige bouwbureau van de civiele macht, dat ook militaire bouwwerken ten uitvoer bracht.

Historisch gezien is het ensemble zeer waardevol als exponent van de toen heersende machtsstrijd binnen de bezettingsmacht.

De gehele opzet van het *Stützpunkt* Clingendael en de onderzochte bunker met kazerne als kernstuk ervan als een bouwproject van *Abteilung Siedlung und Bauten* in combinatie met de SS is binnen de Duitse vestingbouw en die van de *Atlantikwall* in het bijzonder uniek. Van de Duitse periode zijn delen van het interieur bewaard gebleven. Dit zijn delen van de vloerafwerkingen, de wand- en plafondafwerkingen (deels achter latere afwerkingslagen). Ook is het grootste deel van originele Duitse kozijnen en een deel van de deuren bewaard gebleven. Ook zijn veel pantser- en gasdeuren nog in hun oorspronkelijke positie bewaard gebleven, evenals de omlijstingen en pantserelementen van de schietgaten behorende bij de ingangsverdediging. De beide trappen met leuningen etc. zijn eveneens gaaf bewaard gebleven. Bij de oostelijke trap zijn zelfs de eiken traptreden en de originele tegels bewaard gebleven. De ladders, trappen etc. in en naar de observatietorens stammen nog uit de bouwtijd. Dit samen met andere onderdelen uit de bouwtijd van de bunker geeft aan dat er gesproken kan worden van een relatief gaaf bewaard interieur van een Duitse bunker. Bij de meeste Duitse bunkers is in de periode na WOII bijna altijd vrijwel het volledig interieur verwijderd. De bewaard gebleven interieurelementen uit de Duitse periode hebben een hoge gebruikshistorische waarde.

De bewaard gebleven delen van de luchtbehandelingsinstallatie daterend uit de bouwtijd hebben een hoge gebruikshistorische waarde. Onder de latere afwerkingslagen bevinden zich zeer waarschijnlijk nog de sporen van het eerste gebruik in de vorm van teksten en afwerkingslagen uit de bouwtijd. Deze (thans niet zichtbare) elementen hebben een hoge gebruikshistorische waarde.

## Waardestelling Koude Oorlog

Tijdens de Koude Oorlog is het gebouw veelvuldig aangepast en gewijzigd om nieuwe functies mogelijk te maken en te voldoen aan nieuwe eisen die aan een beschermd onderkomen werden gegeven. De Koude Oorlog-geschiedenislaag is een nieuwe laag en verrijkt juist de historische gelaagdheid van de bunker.

De bunker is vanaf begin jaren '90, wat wij onderscheiden als de derde periode in de historie van Commandopost Clingendael, niet meer permanent bemand, maar alleen nog in gebruik als beschermd communicatieknooppunt, met onder andere een kooi van Faraday (ruimte 028), tot de bunker in 2013 definitief is verlaten. De overgang tussen de KO en deze derde periode is moeilijk vast te leggen, terwijl de maatregelen die in deze periode in de bunker zijn genomen een uitwerking zijn van maatregelen in de KO, namelijk met name de kooi van Faraday. Daarom nemen we deze derde periode voor het gemak op in de waardestelling van de KO.

### Contextuele waardestelling

#### *Geopolitieke situatie en Wapenwedloop*

Na WOII veranderde de wereld snel. De nieuwe geopolitieke situaties bracht een nieuwe vijand: de Sovjet-Unie. De context van de Koude Oorlog, en met name het effect van deze context op de Commandopost Clingendael, is vooral zichtbaar in de manier waarop de toenemende en afnemende dreiging en spanningen in de wereld zijn vertaald in aanpassingen aan de bunker en het gebruik van de bunker. Commandopost Clingendael laat deze perikelen van de Koude Oorlog duidelijk zien en heeft daarom een hoge waarde als overblijfselen van de Koude Oorlog.

De spanningen en dreiging werden niet alleen bepaald door de veranderende geopolitieke situatie van de twee ideologieën die recht tegenover elkaar kwamen te staan. Een belangrijke factor in de Koude Oorlog, en met name wat betreft Commandopost Clingendael als bunker, was de Wapenwedloop. Het snel ontwikkelende wapenarsenaal van de Sovjet-Unie, met als hoogtepunt de allesvernietigende atoombom, en met name de dreiging dat de atoombom zou kunnen worden gebruikt op Nederlands grondgebied, bracht een niveau van dreiging met zich mee die we ons nu eigenlijk niet meer kunnen voorstellen.

Naarmate de atoombom zich ontwikkelde, ontwikkelde ook de realisatie wat het effect van de atoombom zou kunnen zijn: lokaal allesvernietigend, maar op een hoger schaalniveau zou de fall-out apparaten en communicatielijnen stilleggen. Net zoals de ontwikkeling van de atoombom, ontwikkelde ook de kennis over het bestaan en de effecten van de atoombom geleidelijk.

Het effect hiervan was dat de bunker steeds weer is aangepast aan deze nieuwe ontwikkelingen. Ook de gebruiker ging de bunker anders gebruiken, waarbij de Oorlogsstaf BLS oefeningen deed in de bunker op basis van deze nieuwe ontwikkelingen; ze oefenden alsof de Sovjet-Unie een aanval deed of ons land zou bezetten.

#### *Militair erfgoed*

Commandopost Clingendael laat de reactie zien van de Koninklijke Landmacht op deze nieuwe wereld van enorme (geopolitieke) spanningen, nieuwe vijanden en nieuwe, allesvernietigende wapens. Er zijn meerdere bunkers in Nederland die dit laten zien, waaronder de noodzetels en andere militaire objecten, zoals op vliegveld Soesterberg en Vliegbasis Twenthe. Er zijn echter niet zoveel militaire bunkers bewaard gebleven die tijdens de WOII zijn gebouwd en tijdens

de KO zijn hergebruikt. Veel bunkers zijn gesloopt, getransformeerd of de KO-geschiedenislaag is verwijderd ten behoeve van het weer terughalen van de WOII-geschiedenislaag.

Een gaaf voorbeeld van een bunker die tijdens WOII is gebouwd, tijdens KO is hergebruikt en op het moment van schrijven nog in zeer gave KO-staat is, ook qua interieur, is de bunker Hamburg in de Venetaduin in Hoek van Holland. Dit was een commandobunker van de marine, waar ze activiteiten op zee in de gaten hielden. Echter, het mag direct duidelijk zijn dat bunker Hamburg van een geheel ander kaliber is: veel kleiner, veel minder sterk en geen hoofdkwartier van een defensie-onderdeel.

De marine had zijn hoofdkwartier vanaf 1960 in de voormalige WOII hospitaalbunker aan de Van Ouwenlaan in Den Haag. Deze bunker is in 2014 verkocht door de RVB, herontwikkeld tot datacentrum en het interieur is grotendeels verwijderd.

De Luchtmacht, het meest jonge onderdeel van de krijgsmacht, is in de jaren '80 gecentraliseerd in een nieuw onderkomen met bunker aan de Binckhorstlaan in Den Haag. Dit was dus puur een KO-bunker, gebouwd in de KO. Dit object met bunker is overigens ook weer in de KO verlaten, niet geheel om dezelfde reden als WOII-bunkers: door de toename van de computerapparatuur in de bunker werd de warmteafvoer steeds meer een probleem. De bunker is in 2013 door de Luchtmacht verlaten. Sindsdien wordt de bunker hergebruikt en is een groot deel van het interieur verdwenen.

Een aantal noodzetels in Den Haag voor ministeries en het kabinet zijn wel gaaf bewaard gebleven, inclusief het interieur, waaronder de noodzetels van Algemene- en Buitenlandse Zaken. Een aantal is echter inmiddels ontmanteld of gesloopt. Een belangrijk verschil tussen noodzetels en Commandopost Clingendael is het karakter van de bunker: civiel versus militair. De noodzetels laten wel dezelfde tendens zien die kenmerkend is voor Koude Oorlog-overblijfselen: voorbereidingen op een mogelijke derde wereldoorlog, waarin allesvernietigende wapens zouden kunnen worden gebruikt.

Het behoud van militaire KO-bunkers in de regio Zuid-Holland, vooral in combinatie met het interieur, is niet vanzelfsprekend en staat onder druk. Vergelijkbare KO-bunkers met een communicatiefunctie in de regio Zuid-Holland zijn de bunkers in Katwijk, Oegstgeest, Abtswoude en Gouda. De bunker in Katwijk, waar het zenderpark gevestigd was van de Koninklijke Landmacht, is een voormalige Duitse bunker uit WOII en staat momenteel al lange tijd leeg. Er is waarschijnlijk weinig over van het interieur. De bunker aan de Kwaaklaan in Oegstgeest is nog intact, met mogelijk meer KO-elementen. Ook deze bunker is gebouwd in de KO. De bunker in Abtswoude is herontwikkeld en er zijn waarschijnlijk weinig elementen meer over die herinneren aan het KO-gebruik. De voormalige NTC-bunker op de Prins Willem Alexanderkazerne in Gouda is nog intact. Er staat nog weinig meubilair van de KO, maar er zijn nog wel veel elementen aanwezig op hetzelfde niveau als Commandopost Clingendael. Deze bunker is gebouwd tijdens de KO en een bijzonder ontwerp. Wat betreft sommige elementen zelfs een beter KO-object omdat het speciaal gebouwd is voor de KO en een bijzonder ontwerp is.

Defensie heeft een interne cultuur van het hergebruiken van het vastgoed, waardoor steeds weer nieuwe aanpassingen worden gedaan aan het erfgoed. Dit heeft zowel positieve als negatieve gevolgen. Waarbij niet altijd aandacht is voor de cultuurhistorische waarden. Bovendien staat defensie helaas niet positief tegenover het beschermen en behouden van zijn

erfgoed, omdat dit het hergebruik beperkt. Commandopost Clingendael was tijdens de KO een belangrijk beschermd onderkomen van de Koninklijke Landmacht, was bijzonder groot en bijzonder stevig, en is uniek als een beschermd onderkomen van een hoofdkwartier van Defensie. Commandopost Clingendael heeft een hoge waarde als militair KO-erfgoed.

Commandopost Clingendael vertelt tegelijkertijd een ander verhaal: het verhaal van militaire verbindingen, de onafhankelijkheid van Suriname en verbindingen met Nederlandse militairen bij VN-missies. Commandopost Clingendael heeft daarom ook een hoge waarde als algemeen militair erfgoed, omdat het diverse belangrijke verhalen vertelt van de militaire geschiedenis in de twintigste eeuw en het begin van de eenentwintigste eeuw.

#### *Hergebruik Duitse bunkers*

Aan het begin van de Koude Oorlog had Nederland andere prioriteiten: de Wederopbouw en de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog. Na aandringen van de bondgenoot Verenigde Staten van Amerika is Nederland begonnen met het onderbrengen van vitale civiele en militaire organisaties in beschermde onderkomens en met het nemen van maatregelen ter voorbereiding van een mogelijke derde wereldoorlog.

Ook qua financiën lagen de prioriteiten van Nederland elders. In de periode vlak na WOII (1945-1955) was het hergebruiken van stevige Duitse St-bunkers van WOII een logische keuze om met een zo laag mogelijk budget beveiligde onderkomens te creëren. Veel WOII-bunkers zijn tijdens de KO hergebruikt, zowel voor een civiele of militaire functie. Daarin is Commandopost Clingendael niet uniek. De marine had bijvoorbeeld zijn hoofdkwartier van 1951 tot 1960 in Commandopost Clingendael, en daarna in de voormalige Duitse hospitaalbunker aan de Van Ouwenlaan in Den Haag.

Veel WOII-bunkers voldeden echter al snel niet meer aan nieuwe eisen wat betreft bijvoorbeeld ABC-bestendigheid en werden tijdens de KO, in de jaren '70 of begin jaren '80, ook weer snel verlaten en vervangen door nieuwe bunkers. Het is opvallend dat de Landmacht Commandopost Clingendael nog tot begin jaren '90 heeft gebruikt, al moet daarbij worden genoemd dat belangrijke onderdelen toen al waren verplaatst naar nieuwe, beveiligde bunkers elders.

De Landmacht had tijdens de Koude Oorlog het hoofdkwartier in de Prinses Julianakazerne in Den Haag. De Bevelhebber der Landstrijdkrachten (BLS) zou vanuit het beveiligd onderkomen van Commandopost Clingendael de commando's geven tijdens oorlogstijd. De verbindingdienst van de Landmacht zou daarom ook in dezelfde bunker de communicatie verzorgen tijdens oorlogstijd. Het kunnen leidinggeven en communiceren was essentieel tijdens een crisissituatie, zo dacht men.

De verbindingdienst van de Landmacht gebruikte de bunker permanent. Alle communicatielijnen kwamen uit in de bunker, maar het beveiligd onderkomen bood ook de nodige discretie voor het hoogste niveau aan staatsgeheim dat in dit verbindingscentrum werd ontvangen en verstuurd. De Oorlogsstaf van de BLS zou de bunker alleen tijdens oorlogstijd gebruiken. Tijdens vreedetijd voerde de BLS zijn taken uit op kantoor in de Prinses Julianakazerne. Om die reden gebruikte de Oorlogsstaf van de BLS wel de Commandopost Clingendael tijdens nationale en internationale oefeningen.

Commandopost Clingendael is de grootste WOII-bunker in Nederland, maar is ook een uitzonderlijk grote KO-bunker in Nederland. Commandopost Clingendael was tijdens de KO

een belangrijke defensiebunker in Nederland. De maatregelen die de Landmacht nam als reactie op de ontwikkeling van de dreiging en spanningen in de wereld, zijn duidelijk zichtbaar in deze bunker.

De contextuele waarde van Commandopost Clingendael tijdens de KO is daarom hoog. Het is een unieke bunker van de KO in Nederland vanwege de uitzonderlijke grootte, de essentiële functies die in de bunker waren gevestigd van de Koninklijke Landmacht, de gebeurtenissen die in de bunker plaatsvonden en kenmerkend zijn voor de militaire geschiedenis van Nederland en de rol die Commandopost Clingendael had als communicatieknooppunt in het netwerk van civiele en militaire objecten in Nederland en internationaal.

### **Stedenbouwkundige waardestelling**

Na WOII had de camouflage, zoals deze tijdens WOII was bedacht en uitgevoerd geen toegevoegde waarde meer. Het maaiveld werd verlaagd, er kwam een hek met verlichting om het terrein en er was permanent bewaking aanwezig. Tegelijkertijd was de *Stützpunkte* geen afgesloten gebied meer dat verboden terrein was voor een burger, maar verrees er zelfs een woonwijk tegenover de Prinses Julianakazerne. Dit was overduidelijk een militair object, maar wat voor type militair object?

Wat er in de bunker gebeurde en de berichten die in de bunker werden ontvangen en verstuurd, waren absoluut (staats)geheim. Ook was de functie van de bunker als verbindingscentrum, commandopost voor de Oorlogsstaf BLS en als communicatieknooppunt, zeker geheim. Toch was het niet aan de orde om de bunker te camoufleren van bovenaf, maar meer om geheim te houden wat er precies in de bunker gebeurde. Achteraf gezien was de Sovjet-Unie vrij nauwkeurig op de hoogte van de locatie en functie van militaire en civiele objecten in Nederland en zijn er zelfs plannen geweest voor een landoorlog, niet vanaf de Duitse laagvlakte, waarvoor voorbereidingen werden getroffen ter verdediging van ons land, maar vanuit het noorden waarbij de vijand via Groningen het land zou binnenkomen en dus niet zou worden gestopt door de IJssellinie.

Het was vanaf de straat duidelijk als een militair object te herkennen, met een hek, verlichting en militaire bewaking, en een bunker naast het hoofdkwartier van de Koninklijke Luchtmacht. Het is een interessante theorie dat de nevenfuncties in de bunker, waaronder de autogarage en schietbaan, de indruk moest wekken dat er verder weinig in de bunker gebeurde, maar het is niet waarschijnlijk dat men probeerde te verbergen dat dit een militair object was.

De stedenbouwkundige waarde wordt gevormd door het feit dat Commandopost Clingendael een integraal onderdeel is van de Prinses Julianakazerne, waar het hoofdkwartier van de Koninklijke Landmacht gevestigd was. Wat betreft zowel de WOII als KO-geschiedenis, kan Commandopost Clingendael niet los van de Prinses Julianakazerne worden gezien. Tevens heeft Commandopost Clingendael tijdens de KO een relatie met een WOII-bunker op Landgoed Oosterbeek, waar enige tijd een radiodienst gevestigd was dat onderdeel vormde van het vbdcen GV. Ook is er duidelijk een relatie tussen Commandopost Clingendael en andere KO-objecten in de regio, waarbij Commandopost Clingendael een knooppunt was in het communicatienetwerk. Vanwege de centrale functie van Commandopost Clingendael in het netwerk van civiele en militaire objecten in de regio Zuid-Holland, heeft Commandopost Clingendael een hoge stedenbouwkundige waarde in de categorie Koude Oorlog-objecten.

### **Architectuurhistorische waardestelling**

De Koude Oorlog heeft vooral inwendig zijn sporen nagelaten in het gebouw. De aanpassingen aan het exterieur zijn vrij beperkt gebleven.

Het exterieur van Commandopost Clingendael is het ontwerp van de bunker zoals deze in WOII is getekend en uitgevoerd. De grootste wijzigingen in het exterieur zijn de garagedeuren van ruimte 093 en 094 en het dichtzetten van de galerij aan de noord- en westzijde van de bunker. De architectuurhistorische waarde van de KO is daarmee indifferent. De architectuurhistorische waarde van Commandopost Clingendael wordt vooral bepaald door de WOII.

### **Bouwhistorische waardestelling**

Echter, de plattegrond van de bunker, het interieur, is tijdens de KO veelvuldig aangepast. Het interieur is zelfs meerdere keren aangepast als reactie op externe factoren in relatie tot de KO, zoals wordt beschreven in het bouwhistorisch onderzoek van Commandopost Clingendael uit 2021. Deze gelaagdheid is zeer goed zichtbaar in het interieur van de bunker; het interieur van de bunker vertelt het verhaal van de KO. De bouwhistorische waarde van het interieur is daarom hoog.

### **Gebruikshistorische waardestelling**

De belangrijkste gebruikers voor de gebruikshistorische waardestelling zijn het verbindingscentrum vbdcen GV en de Oorlogsstaf BLS. Alle aanpassingen die tijdens de KO zijn gedaan in de bunker zijn direct gerelateerd aan het creëren van een beschermd onderkomen tijdens oorlogstijd en het voorzien in goede, beveiligde communicatie tijdens zowel vreedstijd als oorlogstijd. De gebruikshistorische waarde van Commandopost Clingendael is daarom hoog. Deze hoge gebruikshistorische waarde van de KO worden beschreven in het rapport van het bouwhistorische onderzoek, in het hoofdstuk over de interieuronderdelen, en zijn onder andere de sluis op de begane grond en zolderverdieping, overdrukventielen, installaties, de kooi van Faraday in de ruimtes 025 en 028 en overblijfselen van verbindingen.

Het geheel is zorgvuldig bewaard gebleven. De verzameling van KO-overblijfselen in Commandopost Clingendael heeft een hoge zeldzaamheidswaarde vanwege sloop en aantasting elders. Het bijzondere is dat een groot deel van de interieurafwerking van de KO in de bunker bewaard is gebleven, welke karakteristiek is voor deze periode, zoals de zachtboard platen en doorgeefluiken. Dit type afwerking is ook toegepast bij andere KO-objecten, maar typerend voor deze periode en onlosmakelijk verbonden aan de bunker om het verhaal van de bunker te vertellen en heeft daarom een hoge gebruikshistorische waarde.

In een deel van de vertrekken is het vaste meubilair bewaard gebleven. Deze laten het functioneren van de bunker zien. Het zijn geen doorsnee tafels en stoelen, maar specifieke werktafels en bureaus die behoren bij de functie als verbindingscentrum/commandopost en typerend zijn voor deze periode. Ook de wandkasten en postvakken, vaak met nog originele naamkaartjes erop, zijn typerend voor de gebruikshistorie. Het vaste meubilair heeft een hoge gebruikshistorische waarde.

Ook de apparatuur, waaronder nog enkele telefoons, een telex, telefoonkast, verbindingskabels en schakelkasten, stopcontacten en verbindingsaansluitingen zijn zeer typerend voor de geschiedenis en het gebruik van de bunker. Deze zijn zeldzaam, en ook in de bunker is het gros van de apparatuur verwijderd. De telefoons zijn overigens typische verbindingstelefoons en geen doorsnee huistelefoons. Nog veel stopcontacten en aansluitingen voor verbindingen zijn

in de bunker overgebleven, vaak nog met een specifieke code die verwijst naar het laatste gebruik. Er zijn diverse typen aansluitingen overgebleven, verwijzend naar de diversiteit van communicatieapparatuur die in de bunker werd gebruikt. Vanwege de zeldzaamheid, en met name de zeldzaamheid in deze bunker, heeft de overgebleven apparatuur en de diversiteit aan aansluitingen een hoge gebruikshistorische waarde.

De overgebleven kaarten, prikboards, e.d., inclusief de ophangsystemen en rails, zijn de meest typerende overblijfselen in de bunker die het verhaal vertellen van de taken van de Oorlogsstaf BLS. Op enkele kaarten en prikboards zijn zelfs nog plannen uitgetekend of onderdelen genoteerd. Dit is uniek. Bijvoorbeeld een reactie van een afdeling op een denkbeeldige atoombom op Nederlands grondgebied of een inval door de Sovjet-Unie. De kaarten zijn veelal sterk aangetast door schimmel. Desalniettemin hebben deze objecten, en vooral het verhaal dat ze vertellen, een hoge gebruikshistorische waarde.

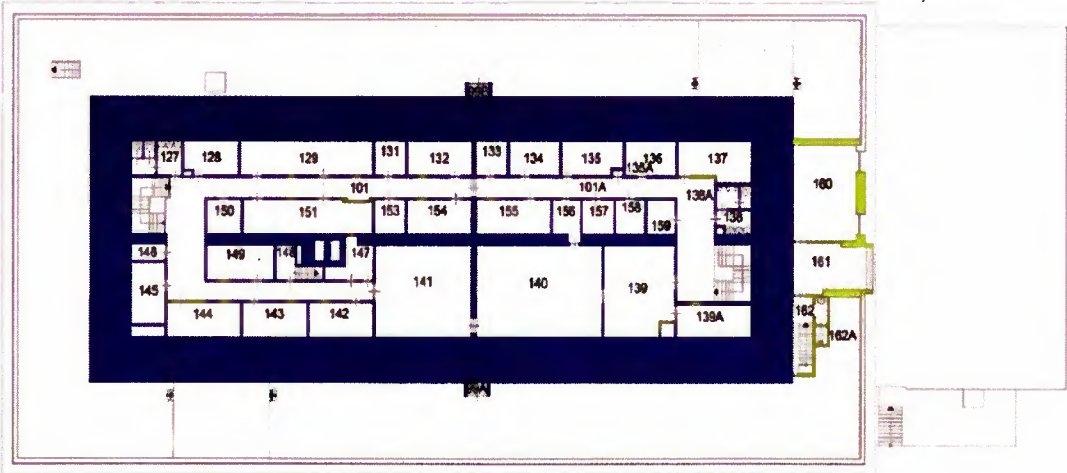
De installaties in ruimtes 018, 020, 020A en de luchtbehandelingsinstallaties in de hoofdbunker en keukenbunker zijn uniek, vooral vanwege de compleetheid van de verzameling. Deze installaties vertellen het verhaal van het gebruik van de bunker in vreedstijd versus het gebruik in oorlogstijd. Deze verzameling is uniek en vertelt een bijzonder verhaal. De installaties hebben daarom een hoge gebruikshistorische waarde.

# Waardestellingsrepresentatietekeningen



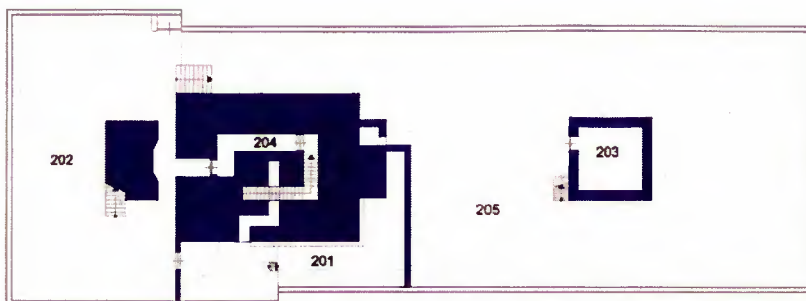
- Legenda**
- hoge cultuurhistorische waarde
  - positieve cultuurhistorische waarde
  - indifferente cultuurhistorische waarde

139. Begane



140. Eerste verdieping





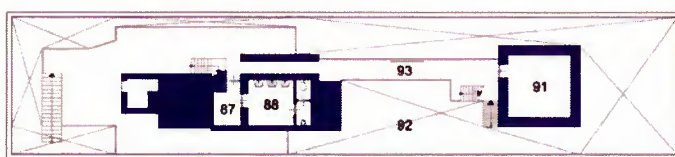
141. Tweede verdieping

Legenda

 hoge cultuurhistorische waarde

 positieve cultuurhistorische waarde

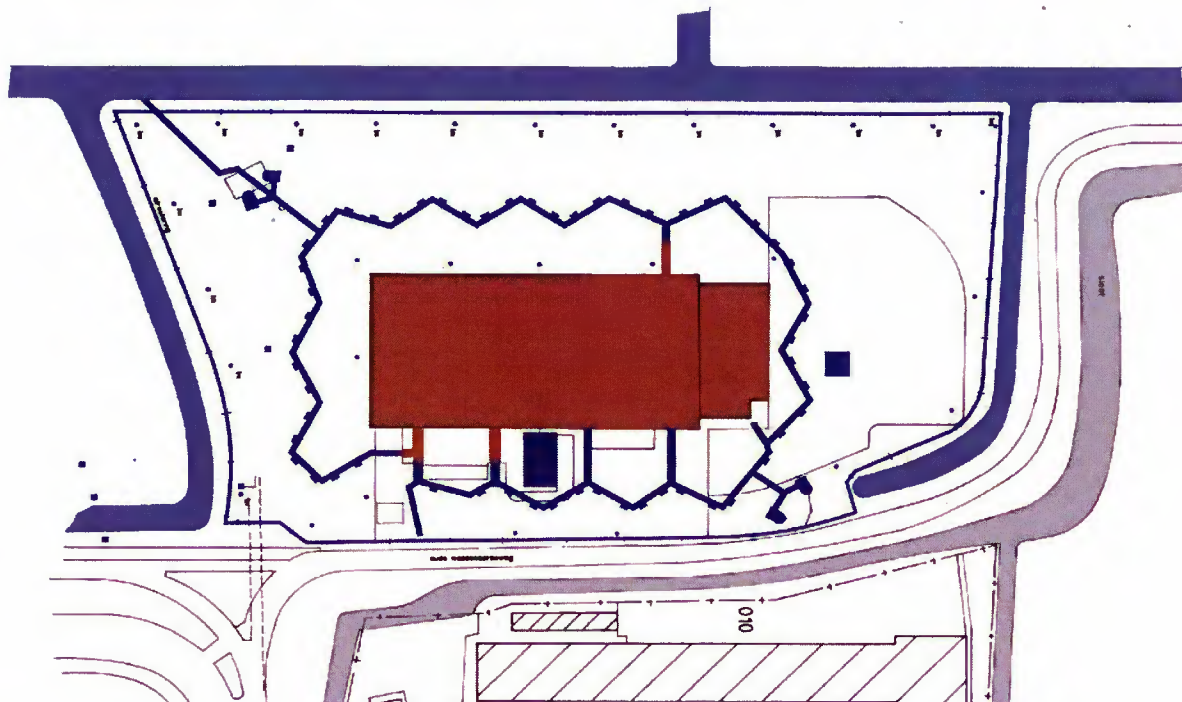
 indifferente cultuurhistorische waarde



142. Derde verdieping



143. Vierde verdieping



144. Terreintekening met daarin aangegeven de cultuurhistorisch waardevolle elementen in blauw. Onderdelen zoals de hekwerken, lichtmasten en de sloot, die het terrein deels omgeeft, zijn herkenbaar. Ook de fundatieblokken voor de voormalige zendmast zijn herkenbaar aanwezig als rechthoekig vlak ten oosten van de bunker. Andere onderdelen zijn thans minder goed, dan wel niet herkenbaar aanwezig. De septictank ten zuiden van de bunker is herkenbaar aan de verhoging van het maaiveld ter plaatse. Ook de vier Tobruks zijn met enige moeite in het veld te herkennen. De loopgraaf is echter vrijwel onherkenbaar. Omdat deze in de naoorlogse periode is dichtgegooid, zal deze nog wel aanwezig zijn. Alleen ten zuiden en ten oosten van de bunker zal bij de aanleg van het parkeerterrein het bovenste deel van de loopgraaf zijn verwijderd, ten zuiden van de bunker vermoedelijk vrijwel volledig. Het vierkant ten oosten van de bunker is de plaats van de antenne. Al deze onderdelen hebben - hoewel niet zichtbaar - een hoge cultuurhistorische waarde. Al zal archeologisch onderzoek noodzakelijk zijn om ze zichtbaar te maken en om de relatie met de bovengrondse elementen in detail te analyseren.

# LITERATUUR, BRONNEN EN GEINTERVIEWDEN

## Literatuur

- Ambachtsheer, ir. H.F., *Van verdediging naar bescherming. De Atlantikwall in Den Haag*, Den Haag 1995.
- Bal, C., *Scheveningen-Den Haag 1940-1945: van dorp en stad tot Stützpunktgruppe*, Scheveningen Den Haag 1996.
- Bettinger D. en M. Büren, *Der Westwall*, Osnabrück, 1990.
- Bosma, K., *Schuilstad, Bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen*, Amsterdam 2006.
- Cramer, C., K. van Leeuwen, S. van Lochem, R. Noorlander en S. Sikma, *Schuilin in Den Haag erfgoed van de Koude Oorlog*, Den Haag, 2017.
- Groß, Manfred, *Der Westwall zwischen Niederrhein und Schnee-Eifel*, Bonn 1989.
- Hoof, J. van, M. van de Zee, *De Prinses Julianakazerne De geschiedenis van een markant Haags bouwwerk*, Den Haag uitgaven 1988 en 2006.
- Koppen, Th.M. van, A.B.C.M. op 't Hoog, *De Prinses Julianakazerne*, Brochurereeks Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht: nr. 3, Den Haag, 1991.
- Kwiet, K., *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung*, Stuttgart 1968.
- Leeuwen, K. In geval van nood, ondergrondse noodzetels voor de rijksoverheid tijdens de Koude Oorlog, Amersfoort, 2020.
- Neuman, H.J., *Arthur Seyss-Inquart. Het leven van een Duitse onderkoning in Nederland*, Utrecht, 1989.
- Rijntalder, R.H., *Rats, kuch en elektronen*, Soest, 2020.
- Rolf, R., *Bunkers in Nederland*, Den Helder, 1982.
- Rolf, R., *Atlantikwall-Typenheft*, Middelburg 2008.
- Sakkers, H., en R. Pols, *Duitse bunkerbouw vanuit het Rijkscommissariaat, 'Abteilung Siedlung und Bauten' 1942-1945*, Koudekerke 2004.
- Veld, N.K.C.D. in 't, *De SS en Nederland, Documenten uit SS-Archieven 1935-1945*, Den Haag 1976.
- B. de Vries, *Bijzondere boerenbunker te koop, 4 meter dik dak*. Tijdschrift Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, februari 2021.

## Bronnen

- Bijlage E van de Aanvraag ex art. 3 Monumentenwet door de Stichting Atlantikwallmuseum Scheveningen.
- Collectie digitale bestanden (scans microfiches oude tekeningen) Rijksvastgoedbedrijf Directie Transacties en Projecten, Den Haag. Verder te noemen: Coll. digitale bestanden RVB. Verblijfplaats van de originelen is onbekend.
- Kleuronderzoek: Polman, M. Os, B. *Bunker Wassenaar 8-08-2019 report*
- Gemeentearchief Wassenaar: archief bouw- en woningtoezicht
- Ministerie van Defensie, NIMH te Den Haag: beeldmateriaal

### **Verbindingsdienst, functie m.b.t. de bunker**

- ██████████ (Radio en Telex) (1981-1982)
- ██████████ (Telex) (1976-1981)
- ██████████, dienstplichtige als vercijferaar (1970-1971)
- ██████████ ██████████, Officier van dienst geweest, later plaatselijke commandant verbindingscentrum (1975-1984 in de bunker)
- ██████████ Crypto- en Telex (1976-1980)

### **Staf Prinses Julianakazerne / Koninklijke Landmacht, functie m.b.t. de bunker**

- ██████████ plv. huismeester PJK/BLS (1972-1976)
- ██████████, kazerneadjutant/veiligheidsofficier (1991-1996)
- ██████████ ██████████, projectofficier Libanon en Sinai van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten (1979-1985)
- ██████████, deelnemer WINTEX/CIMEX, afdeling Logistiek (1980-1984)
- ██████████, beroepsofficier bij de Koninklijke Luchtmacht en de Koninklijke Marechaussee
- ██████████, medewerker Afd Verkeer en Vervoer en Hoofd Bureau Operatiën en Hoofd Bureau Inspecteur Vervoerswezen, (1980-1983)

### **Deskundigen Verbindingsdienst**

- ██████████, Luitenant-kolonel Verbindingsdienst
- ██████████, voormalig commandant verbindingseenheid Den Haag

### **Deskundigen installaties**

- ██████████, Koude Oorlog expert
- ██████████ (oud Artos-medewerker)

### **Defensie Schietvereniging**

- ██████████, voorzitter

# BIJLAGE rijksmonumentenregister

## Redengevende

## omschrijving



Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed  
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en  
Wetenschap

**Monumentnummer: 532049**

Smallepad 5  
3811 HG Amersfoort  
Postbus 1600  
3800 BP Amersfoort  
[www.cultureelerfgoed.nl](http://www.cultureelerfgoed.nl)

T 033 421 74 21  
F 033 421 77 99  
E [info@cultureelerfgoed.nl](mailto:info@cultureelerfgoed.nl)

Status : Beschermd  
Aanwijzingsbesluit : 14-11-2014  
Inschrijving register : 06-02-2015  
Kadastrale deel/nummer : 65333/66

**Monumentnaam:**  
Seyss-Inquartbunker

**Complexnummer:** 525975  
**Complexnaam:** Clingendael

**Gemeente:** Wassenaar  
**Provincie:** Zuid-Holland

**Locatie:**  
Rijksstraatweg/landgoed Clingendael, Wassenaar

| Kadastrale gemeente: | Sectie: | Kad.object: | App: | Grondperceel: |
|----------------------|---------|-------------|------|---------------|
| Wassenaar            | E       | 382         |      |               |
| Wassenaar            | E       | 634         |      |               |

### Omschrijving:

#### Inleiding

De COMMANDOBUNKER met KEUKENBUNKER uit 1942 met RINGSTÂNDE en BETONBLOKKEN is gebouwd op het terrein van historische buitenplaats Clingendael. Het hoofdhuis Clingendael was in 1940 door de rijkscommissaris Seyss-Inquart geconfisqueerd en door hem als woning in gebruik genomen. De buitenplaats en de bunker maakten in WOII deel uit van de Stützpunktgruppe Clingendael. Het Stützpunkt Clingendael kende een civiel gebruik, die aansluit op de militaire Stützpunktgruppe Scheveningen gericht op de verdediging van Den Haag en onderdeel van de Atlantikwall. De bunker ligt aan de Van Brienelaan, binnen de van rijksweg beschermde aanleg van de buitenplaats, en diende gedurende WOII als veilig onderkomen van de rijkscommissaris en zijn staf en tevens als oorlogscommandopost. Na de oorlog werd de bunker in gebruik genomen door het Nederlandse leger als commando- en communicatiecentrum bij aansturing van buitenlandse inzet van het Nederlandse leger.

#### Omschrijving

De COMMANDOBUNKER (ook Seyss-Inquart bunker genoemd), vermomd als landbouwschuur, werd in 1942 gebouwd door de Abteilung Siedlung und Bauten onder leiding van architect August Kubitzka. De bunker meet 60 bij 30 meter en heeft een zeer hoog opgaande kap. Eraan vast gebouwd is een



KEUKENBUNKER van het type 645 (645 Doppel). Op het terrein liggen 4 RINGSTÂNDE (geschutbunkers) ter bescherming van de bunker. Verder enkele piramidevormige BETONBLOKKEN waaraan de tuien van de bij de bunker behorende zendmast (niét meer aanwezig) bevestigd waren.

De rechthoekige bunker van tweeëneenhalve verdieping heeft een wanddikte van 2,5 meter en een dakdikte van 4 meter. De betonnen muur is (gedeeltelijk) beschilderd in baksteenmotief. Het dak wordt gevormd door een zeer zwaar uitgevoerde, betonnen tentconstructie met betonnen spanten (ter plaatse in één stuk gegoten) waarop zogenoemde 'Bims betonplaten' liggen. Op de platen liggen panlatten en dakpannen. De enorme schoorstenen op het dak functioneren als observatietorens en ook als verhoogde opstellingen van luchtafweergeschut. De torens zijn toegankelijk via het dak (onder het pannendak).

Zowel de (nood)ingang van de commandobunker als van de keukenbunker zijn door schietgaten beveiligd.

INTERIEUR: Op de begane grond bevond zich de kamer van Seyss-Inquart, daarnaast zijn hier onder meer de machinekamer, stookkamer en een keukenvertrek gevestigd. Op de verdieping zijn vele kleine vertrekken. In de keukenbunker bevinden zich originele Duitse dubbele stalen deuren (van het type 434 P01).

#### Waardering

De COMMANDOBUNKER met KEUKENBUNKER uit 1942 met RINGSTÂNDE en BETONBLOKKEN is van algemeen belang uit oogpunt van stedenbouwkunde, architectuurhistorie, cultuurhistorie en militaire historie:

- als onderdeel en als markering van een donkere periode in de geschiedenis van buitenplaats Clingendael;
- vanwege een historisch relevante bewoningsfase in de geschiedenis van buitenplaats Clingendael;
- als onderdeel van het kralensnoer van bunkers en bunkercomplexen langs de Nederlandse kust, die onderdeel vormen van de Atlantikwall en waartoe tevens een aantal belangrijke commandobunkers en bijvoorbeeld vliegvelden in het binnenland behoorden;
- als zichtbare en tastbare onderdelen van een complex militair systeem, waar naast de betonnen werken ook zaken als ringstânde behoorden nog aanwezig zijn;
- als belangrijk verdedigingswerk uit de periode na de oorlog en ten tijde van de Koude Oorlog;
- als voorbeeld van in het werk gestorte betonnen bouwwerken in een houten bekisting die nog zichtbaar is in de huid van de bunkers;
- als representatief voorbeeld van camouflagearchitectuur, die zowel tot uiting komt in de vorm (landbouwschuur, schoorstenen) als in de afwerking (schildering van baksteenimitatie);
- vanwege de historische ruimtelijk-functionele relatie met de buitenplaats Clingendael;
- vanwege de mate van gaafheid in hoofdvorm, materiaalgebruik en detaillering;
- vanwege de beeldbepalende situering aan de rand van buitenplaats Clingendael.

Hoofdcategorie:  
Verdedigingsw., milit.geb

Subcategorie:  
Bomvrij militair object

Oorspronkelijke functie:  
Commandopost

## COLOFON

Foto omslag: Gasdeur naar de achtergelegen luchtuitlaatschacht in ruimte 020A.

**Commandobunker, Wassenaar**  
**Bouwhistorisch onderzoek met ruimteboek op hoofdlijnen en waardstelling**  
**Deel 2: Beschrijving en analyse exterieur en interieur (ruimteboek)**

Auteur: [REDACTED]  
Datum: januari 2016, september 2021  
Opdrachtgever: Rijksvastgoedbedrijf (RVB)  
Redactie: BBA

Alle afbeeldingen zijn van de auteurs, tenzij anders vermeld, en zijn gemaakt in 2015, 2016 en 2021.

© Niets uit dit rapport mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs.

## AANBEVELINGEN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK COMMANDOPOST CLINGENDAEL, 2021

### Onderzoek

- Op foto's gemaakt kort na de Tweede Wereldoorlog is zichtbaar, dat op verschillende plaatsen teksten op de muren zijn aangebracht. Deze vermoedelijk overgeschilderde afwerkingslagen zijn voor een groot deel bewaard gebleven. Het door de RCE uitgevoerde kleuronderzoek heeft nieuwe inzichten gegeven, maar is beperkt van omvang. Verder onderzoek naar zowel de verborgen teksten als naar de kleurafwerking is ten eerste aan te bevelen, omdat daardoor de kennis van de verschijningsvorm, de ontwikkeling en het gebruik van de bunker wordt vergroot.
- Behalve voor Seyss-Inquart en zijn staf was er plaats voor nog een hoofdkwartier. Vermoedelijk was dit bestemd voor Rauter. Bewijs hiervoor is echter niet aangetroffen. Daarom wordt aanbevolen om nader onderzoek naar deze hypothese uit te voeren.
- In het bouwhistorisch onderzoek van Commandopost Clingendael is het systeem van de loopgraven en de bouw en geschiedenis hiervan onderzocht, opgeschreven en in kaart gebracht. Archeologisch onderzoek kan achterhalen wat er nog in de grond zit van de loopgraven. Eventueel kunnen deze gedeeltelijk worden teruggebracht als WOII-overblijfsel.
- We raden aan om een onderzoek uit te laten voeren naar de achtergebleven WOII-teksten op de gasdeuren in ruimte 017, 018/020 en 020A en naar de tekst die op de muur in ruimte 91 is geschreven. Wat staat hier? Kan dit weer beter zichtbaar worden gemaakt?
- We raden af om de wandbekleding, onder andere de zachtboard platen, wat kenmerkend is voor de Koude Oorlog-periode, te verwijderen. Indien dit toch ter plaatse wordt verwijderd, zullen de wanden van de bunker zelf weer in het zicht komen. Daarbij zullen ook sporen van het vroegere gebruik van de bunker zichtbaar worden. Het is aan te bevelen om eventuele ontmanteling op bouwhistorisch gebied te begeleiden en de daaruit voortkomende kennis te gebruiken bij de herinrichting van de bunker. De functie van de bunker op Landgoed Oosterbeek tijdens de KO, is nu nog vrijwel onbekend. Waarschijnlijk is deze bunker tijdens de KO gebruikt door de radiodienst, als vbdcen GV-2. Veldwerk ter plaatse en onderzoek is nodig om ook meer te weten te komen over de rol van deze bunker in de KO en de KO-overblijfselen in deze bunker te inventariseren. Deze bunker is onderdeel de KO-structuur in Den Haag, en is sterk verbonden met Commandopost Clingendael en de Prinses Julianakazerne.
- De thans ter beschikking staande plattegronden bevatten veel onnauwkeurigheden. In het Bunkerarchief (Nationaal Archief) wordt echter een nauwkeurige opmeting van de bunker bewaard (met bijgeschreven maten en inclusief een plattegrond van de kelder, evenals meerdere doorsneden en vele details). Om over een goede en betrouwbare ondergrond voor een eventuele herbestemming te beschikken wordt aanbevolen deze tekeningen te digitaliseren.
- Het bouwhistorisch onderzoek naar Commandopost Clingendael is zeer uitgebreid en diepgaand. We bevelen aan om de mogelijkheid te creëren dat deze kennis openbaar en gedeeld wordt, zodat de opgedane kennis kan bijdragen aan het bouwhistorisch onderzoek en kennisdeling van WOII- en KO-objecten in Nederland en daarbuiten.
- Door de beperkingen ten gevolge van COVID-19 was het niet mogelijk om al het archief onderzoek uit te voeren. Het archief van DGW&T in het Nationaal Archief geraadpleegd.



Nader onderzoek in dit archief kan meer duidelijkheid verschaffen in de eerste decennia 's na de Tweede Wereldoorlog.

### **Behoud/herstel**

- Op korte termijn: we constateren dat de hoge luchtvochtigheid en slechte ventilatie ervoor zorgt dat het interieur is versneld tempo wordt aangetast, onder andere door snelgroeïende schimmel. In 2016 werd er nog gestookt in de bunker, waardoor het verval van recente tijd is. Een verbeterde ventilatie kan op de korte termijn de aantasting verminderen. Bijvoorbeeld deuren structureel openhouden en eventueel te voorzien in een andere (mechanische) oplossingen op de korte termijn. De conditie van kaarten en wandbekleding gaat bijvoorbeeld in enkele maanden al zichtbaar hard achteruit.
- De bunker laat een bijzondere gelaagdheid zien. Het is sterk aan te bevelen om bij een toekomstige functie niet één historische laag te verkiezen boven de andere, omdat hiermee de historische gelaagdheid wordt aangetast.
- De structuur van het resterende deel van de gangen op de begane grond en eerste verdieping van de hoofdbunker en de ruimten aan weerszijden daarvan vormen een van de bepalende elementen uit de periode van WOII. Dit inclusief de oorspronkelijke kozijnen etc. Het aantasten daarvan zou een aanzienlijk verlies van cultuurhistorische waarden betekenen.
- Bij de zuidwestelijke toegang heeft men bij de gassluis de stijl tussen de gasdeuren bij de beide deuren verwijderd. Voor een beter begrip met betrekking tot het functioneren van de gassluis is het aan te bevelen om de stijlen weer terug te plaatsen. Beide stijlen worden nog in de bunker bewaard, namelijk in ruimte 011 en 020.
- De opvallend laag uitgevoerde toegang is het gevolg van het gegeven dat deze aangepast moest worden aan de rond de bunker aangelegde loopgraaf. Dit is het laatste herkenbare restant van de loopgraaf. De lage uitvoering maakt daarom deel uit van de ruimtelijke kwaliteit van de weergang. Aanbevolen wordt om hierin geen wijzigingen aan te brengen.
- De interieuronderdelen van de KO zijn zeer bijzonder en een unieke verzameling. Ze vertellen het verhaal van de KO. Er zijn recent al meerdere apparatuuronderdelen verdwenen. We raden aan om zeer zorgvuldig om te gaan met de interieuronderdelen. Bij voorkeur blijven deze interieuronderdelen bewaard in de bunker zelf, omdat juist het interieur het verhaal vertelt van de bunker. Het interieur is bijzonder en uniek en onlosmakelijk verbonden met Commandopost Clingendael. Een alternatief is om voor een deel van het interieur een geschikte plek hiervoor te vinden, maar laat het niet verdwijnen. Bijvoorbeeld bij de Historische Collectie Verbindingsdienst in Amersfoort.
- De oostelijke trap is een bijzonder overblijfsel van WOII. We raden aan deze te renoveren, zodat de eikenhouten trapbedekking niet nog meer wordt aangetast. Onderdeel van de oostelijke trap zijn de leuning, trapbedekking en de hardstenen plaat op de eerste verdieping. De westelijke trap is overigens net zo bijzonder en dient om diezelfde reden ook bewaard te worden, maar beschikt niet over de kwetsbare eikenhouten trapbedekking.
- De beide kooien van Faraday zijn een sprekend overblijfsel van de Koude Oorlog. De kooi van Faraday is een sprekend voorbeeld van het gevaar van een fall-out. Het is onze aanbeveling om deze te behouden in dezelfde ruimten, in de huidige staat. Dit zijn de

kooien van Faraday in ruimte 025 en 028, inclusief het interieur van de kooi van Faraday in ruimte 028.

### Herontwikkeling

- De bunker is vervlochten met de naastgelegen Julianakazerne, de voormalige SS- kazerne. Bij herontwikkeling kan Commandopost Clingendael niet los worden gezien van de naastgelegen Julianakazerne. We bevelen daarom aan om ook bij herontwikkeling de zichtbare relatie tussen beide objecten zichtbaar te houden.
- De oorspronkelijke inrichting van het terrein met loopgraaf en Tobruks en mogelijk munitiebunkertjes biedt mogelijkheden tot herinrichting en versterking van de cultuurhistorische waarden van WOII. Het versterken van deze waarden en eventueel te gebruiken bij een herontwikkeling is daarom aan te bevelen.
- De bunker vormt samen met de bunkers in het park Clingendael en landgoed Oosterbeek, het bewaard gebleven gedeelte van de antitankgracht met bijbehorende verdedigingsbunkers en de SS- kazerne ten zuiden van de bunker, een uniek en gaaf bewaard gebleven vestingbouwkundig ensemble. Het geeft alle aspecten van de verdediging ten tijde van WOII weer, zowel civiel, als militair. Juist dit laatste aspect maakt het geheel extra bijzonder, aangezien dit vrijwel nergens anders voorkomt. Het verdient dan ook de aanbeveling om dit thema te gebruiken voor de verdere ontwikkeling van het gebied.
- Herontwikkeling van de bunker zal moeten plaatsvinden binnen de kaders die de bunker geeft. Dat betekent dat het karakter van de bunker moet worden gerespecteerd en moet worden geaccepteerd dat kantoorruimtes of een hotel in de ruimtes in de hoofdbunker niet-mogelijk zijn, maar er wel tal van andere mogelijkheden zijn.

Het risico van herontwikkeling is dat de architectuurhistorische waarde van Commandopost Clingendael wordt aangetast. Dit is met name de bunker als betonblok met dikke muren met de imposante zolderverdieping onder het imposante schuine dak en het indrukwekkende aanzicht van buitenaf.

Wij bevelen aan om aan te sturen op herontwikkeling binnen het kader van de architectuurhistorische waarde van het gebouw door gebruik te maken van de luchtbehandelingsinstallaties die er nu al zijn, eventueel gemoderniseerd, zonder aantasting van het interieur en het karakteristieke *gesloten karakter* van de hoofdbunker, zodat herontwikkeling van de hoofdbunker, binnen deze kaders, mogelijk is.

Kijk bij de verkoop en herontwikkeling naar een nieuwe functie die past binnen de huidige situatie. Dan zijn er tal van mogelijkheden die de unieke architectuur van dit gebouw en de rijksmonumentale status niet aantasten en het karakter van de bunker respecteren. Dan is er wel eventueel ruimte voor dakramen, weliswaar niet goed zichtbaar, in het schuine dak aan de noordzijde van het gebouw, verborgen vanaf de straatkant, om een functie te creëren in de rondgang van de bunker op de begane grond en eerste verdieping.

Van: WeTransfer  
Aan: 10.2.e  
Onderwerp: 10.2.e @hotmail.com heeft je Wassenaar\_Commandopost\_Clingendael\_DEEL\_2\_2021\_DEF.pdf gestuurd via WeTransfer  
Datum: vrijdag 27 augustus 2021 16:10:48



10.2.e @hotmail.com  
eft je  
Wassenaar\_Commandopost\_Clingendael\_DEEL\_2\_2021\_DEF.pdf  
gestuurd

1 item, 64,4 MB in totaal • Verloopt op 3 september 2021

Wassenaar\_Commandopost\_Clingendael\_DEEL\_2\_2021\_DEF.pdf

Beste 10.2.e,

Hierbij het Ruimteboek!

Hartelijke groet,

10.2.e

Download je bestanden

Download link

<https://wetransfer.com/downloads/7e9c632aafabdec4f883e9052b83982420210827140918/fe91c8b6e0b2bfd9e29157ac94c9345a20210827140931/27cae5>

1 item

Wassenaar\_Commandopost\_Clingendael\_DEEL\_2\_2021\_DEF.pdf

64,4 MB

Voeg [noreply@wetransfer.com](mailto:noreply@wetransfer.com) toe aan je [contactpersonen](#), zodat je zeker weet dat onze emails aankomen.

[Over WeTransfer](#) • [Help](#) • [Algemene voorwaarden](#) • [Deze transfer rapporteren als spam](#)

# COMMANDOPOST CLINGENDAEL

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK  
MET RUIMTEBOEK OP HOOFDLIJNEN  
EN WAARDESTELLING

**Deel 2: Beschrijving en analyse exterieur en interieur (Ruimteboek)**



## INHOUD

|   |     |                        |     |
|---|-----|------------------------|-----|
| VOORWOORD   | 5   | <i>Ruimte 024A</i>     | 145 |
| BESCHRIJVING EN ANALYSE EXTERIEUR                 | 10  | <i>Ruimte 025</i>      | 147 |
| BESCHRIJVING EN ANALYSE INTERIEUR<br>(RUIMTEBOEK) | 37  | <i>Ruimte 028</i>      | 151 |
| KELDER  | 37  | <i>Ruimte 029</i>      | 163 |
| BEGANE GROND                                      | 44  | <i>Ruimte 030</i>      | 166 |
| <i>Ruimte 001</i>                                 | 44  | <i>Ruimte 030B</i>     | 168 |
| <i>Ruimte 001B</i>                                | 51  | <i>Ruimte 031</i>      | 173 |
| <i>Ruimte 001C</i>                                | 55  | <i>Ruimte 031E</i>     | 181 |
| <i>Ruimte 002</i>                                 | 58  | <i>Ruimte 032</i>      | 185 |
| <i>Ruimte 004</i>                                 | 65  | <i>Ruimte 033/033A</i> | 187 |
| <i>Ruimte 004A</i>                                | 69  | <i>Ruimte 034</i>      | 190 |
| <i>Ruimte 005</i>                                 | 72  | <i>Ruimte 034A</i>     | 197 |
| <i>Ruimte 005A</i>                                | 76  | <i>Ruimte 034B</i>     | 200 |
| <i>Ruimte 006</i>                                 | 77  | KEUKENBUNKER           | 203 |
| <i>Ruimte 007</i>                                 | 79  | <i>Ruimte 103</i>      | 206 |
| <i>Ruimte 008</i>                                 | 82  | <i>Ruimte 104</i>      | 211 |
| <i>Ruimte 009</i>                                 | 84  | <i>Ruimte 105</i>      | 214 |
| <i>Ruimte 011</i>                                 | 87  | <i>Ruimte 106</i>      | 217 |
| <i>Ruimte 013</i>                                 | 91  | <i>Ruimte 107</i>      | 220 |
| <i>Ruimte 014</i>                                 | 95  | <i>Ruimte 108</i>      | 225 |
| <i>Ruimte 015</i>                                 | 100 | <i>Ruimte 109</i>      | 229 |
| <i>Ruimte 016</i>                                 | 103 | <i>Ruimte 110</i>      | 232 |
| <i>Ruimte 017</i>                                 | 105 | <i>Ruimte 111</i>      | 235 |
| <i>Ruimte 018</i>                                 | 109 | <i>Ruimte 112</i>      | 239 |
| <i>Ruimte 019</i>                                 | 114 | <i>Ruimte 113</i>      | 242 |
| <i>Ruimte 020</i>                                 | 116 | <i>Ruimte 114</i>      | 244 |
| <i>Ruimte 020A</i>                                | 125 | <i>Ruimte 115</i>      | 248 |
| <i>Ruimte 021</i>                                 | 134 | <i>Ruimte 094</i>      | 251 |
| <i>Ruimte 022</i>                                 | 137 | <i>Ruimte 094A</i>     | 256 |
| <i>Ruimte 024</i>                                 | 142 | ZUIDELIJK AANBOUW      | 258 |
|   |     | <i>Ruimte 002B</i>     | 260 |
|   |     | <i>Ruimte 003</i>      | 262 |
|   |     | <i>Ruimte 004B</i>     | 266 |

|                                     |     |                    |     |
|-------------------------------------|-----|--------------------|-----|
| <i>Ruimte 006A</i>                  | 269 | <i>Ruimte 144</i>  | 368 |
| <i>Ruimte 007A</i>                  | 271 | <i>Ruimte 145</i>  | 370 |
| <i>Ruimte 095</i>                   | 273 | <i>Ruimte 146</i>  | 373 |
| <i>Ruimte 096</i>                   | 278 | <i>Ruimte 147</i>  | 375 |
| <i>Ruimte 097</i>                   | 283 | <i>Ruimte 148</i>  | 377 |
| ZIJRUIMTEN                          | 288 | <i>Ruimte 149</i>  | 379 |
| <i>Ruimte 093</i>                   | 288 | <i>Ruimte 150</i>  | 381 |
| <i>Ruimte 093A</i>                  | 292 | <i>Ruimte 151</i>  | 384 |
| <i>Ruimte 093B</i>                  | 296 | <i>Ruimte 153</i>  | 388 |
| TUSSENVERDIEPING                    | 301 | <i>Ruimte 154</i>  | 390 |
| <i>Ruimte 80</i>                    | 301 | <i>Ruimte 155</i>  | 392 |
| <i>Ruimte 80A</i>                   | 307 | <i>Ruimte 156</i>  | 394 |
| <i>Ruimte 93G</i>                   | 313 | <i>Ruimte 157</i>  | 396 |
| EERSTE VERDIEPING                   | 315 | <i>Ruimte 158</i>  | 398 |
| <i>Ruimte 101</i>                   | 315 | <i>Ruimte 159</i>  | 400 |
| <i>Ruimte 101A</i>                  | 319 |                    |     |
| <i>Ruimte 127, 127A, 127B, 127C</i> | 322 |                    |     |
| <i>Ruimte 128</i>                   | 326 | <i>Ruimte 99A</i>  | 415 |
| <i>Ruimte 129</i>                   | 328 | <i>Ruimte 162C</i> | 417 |
| <i>Ruimte 131</i>                   | 331 | <i>Ruimte 162D</i> | 428 |
| <i>Ruimte 132</i>                   | 333 | <i>Ruimte 99B</i>  | 435 |
| <i>Ruimte 133</i>                   | 335 | TWEDE VERDIEPING   | 437 |
| <i>Ruimte 134</i>                   | 337 | <i>Ruimte 201</i>  | 437 |
| <i>Ruimte 135</i>                   | 339 | <i>Ruimte 202</i>  | 443 |
| <i>Ruimte 135A</i>                  | 341 | <i>Ruimte 203</i>  | 451 |
| <i>Ruimte 136</i>                   | 342 | <i>Ruimte 204</i>  | 454 |
| <i>Ruimte 137</i>                   | 345 | <i>Ruimte 205</i>  | 463 |
| <i>Ruimte 138</i>                   | 347 | DERDE VERDIEPING   | 466 |
| <i>Ruimte 139</i>                   | 351 | <i>Ruimte 87</i>   | 466 |
| <i>Ruimte 139A</i>                  | 354 | <i>Ruimte 88</i>   | 469 |
| <i>Ruimte 140</i>                   | 356 | <i>Ruimte 91</i>   | 472 |
| <i>Ruimte 141</i>                   | 360 | <i>Ruimte 93</i>   | 475 |
| <i>Ruimte 142</i>                   | 364 | VIERDE VERDIEPING  | 482 |
| <i>Ruimte 143</i>                   | 366 | <i>Ruimte 401</i>  | 482 |

|                    |     |                   |     |
|--------------------|-----|-------------------|-----|
| <i>Ruimte 160</i>  | 402 | <i>Ruimte 402</i> | 488 |
| <i>Ruimte 161</i>  | 406 | BOVENDAKS         | 491 |
| <i>Ruimte 162</i>  | 408 | COLOFON           | 497 |
| <i>Ruimte 162B</i> | 410 |                   |     |

## VOORWOORD

Op verzoek van het Rijksvastgoedbedrijf (RVB) is in het kader van de beoogde verkoop van Commandopost Clingendael aan de Thérèse Schwartzestraat 15B in Wassenaar<sup>1</sup> in 2016 aan André Viersen van BBA (Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis) opdracht gegeven om een cultuurhistorische waardestelling met een ruimteboek op te stellen. De nadruk in dit onderzoek lag met name op de Tweede Wereldoorlog (WOII).

Commandopost Clingendael is een intrigerende bunker en een sprekend overblijfsel van de Tweede Wereldoorlog. De bunker laat echter een veel diepere historische gelaagdheid zien. Het huidige interieur weerspiegelt sterk de nieuwere historische lagen van *na* de Tweede Wereldoorlog. Deze nieuwe lagen vertellen een ander verhaal; het verhaal van een andere oorlog met andere dreiging, spanningen, wapens, een andere vijand maar ook het verhaal van onafhankelijkheid, vrede en de ontwikkeling van de krijgsmacht in de tweede helft van de twintigste eeuw.

De Koninklijke Landmacht had tijdens de Koude Oorlog (KO) zijn hoofdkwartier in de naastgelegen Prinses Julianakazerne en gebruikte de bunker als commandocentrum tijdens oorlogstijd, voor de Oorlogsstaf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten (BLS), als verbindingscentrum en als communicatieknooppunt.

Deze historische lagen zijn ook onderdeel van het gebouw. Daarom heeft het RVB in 2021 opdracht gegeven om het eerste onderzoek in 2016 aan te vullen met deze meer recente historische lagen. Dit onderdeel is door

10.2.e W0b

10.2.e W0b uitgevoerd. Er is een nieuw rapport gemaakt waarbij het eerdere onderzoek van BBA integraal is aangevuld met de historische lagen van na de Tweede Wereldoorlog.

Het aanvullend onderzoek betreft met name de naoorlogse periode, de Koude Oorlog (KO), tot 2013. De Koude Oorlog begon vrijwel direct na de Tweede Wereldoorlog en duurde tot grofweg het vallen van de Berlijnse Muur in 1989. We hebben bewust gekozen de bunker te onderzoeken tot 2013, toen de bunker door Defensie definitief werd verlaten, om hiermee ook dit meest recente deel van de geschiedenis van de bunker op te nemen in het onderzoek. Sinds grofweg 1990 is de bunker niet meer intensief gebruikt, terwijl in het historische onderzoek naar de bunker de grens van het einde van de Koude Oorlog niet sterk kan worden getrokken.

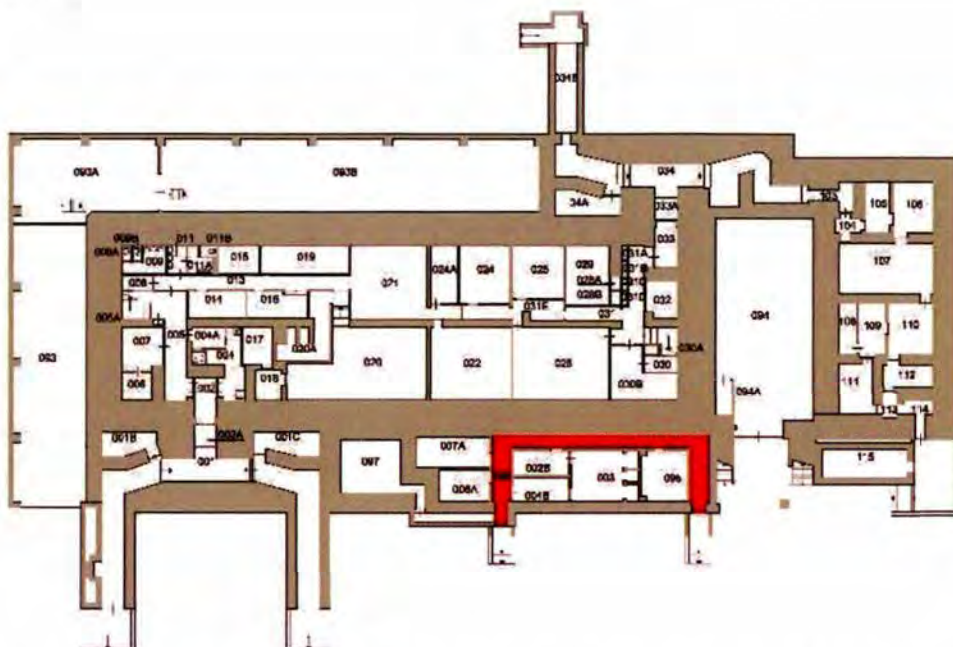
Het onderzoek bestaat uit archiefonderzoek, veldwerk, oral history en analyse van onderzoeksgegevens.

Bij de verslaglegging is gebruik gemaakt van de door het Rijksvastgoedbedrijf aangeleverde digitale tekeningenbestand (plattegronden). Deze tekeningen zijn niet geheel in overeenstemming met de werkelijkheid. De in de rapportage weergegeven tekeningen zijn op meerdere plaatsen aangepast om deze beter te laten aansluiten op de werkelijkheid. Ten behoeve van deze aanpassingen zijn echter geen nieuwe metingen verricht. Voor de aanpassingen is ook gebruik gemaakt van een nauwkeurige opmeting, die vlak na de Tweede Wereldoorlog (1948/1949) tot stand is gekomen zeer waarschijnlijk in het kader van de ingebruikname van het gebouw als commandocentrum voor de Generale Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten van de Koninklijke Landmacht.

Naast het archief van het Rijksvastgoedbedrijf is ook gebruik gemaakt van het Gemeentearchief Wassenaar, het archief en de beeldbank van het Ministerie van Defensie (NIMH) te Den Haag en het Nationaal Archief.

<sup>1</sup> Het gebouw ligt direct naast het terrein van landgoed Clingendael (gemeente Wassenaar) naast de Julianakazerne aan de Thérèse Schwartzestraat 15 (gemeente Den Haag). Het betreft rijksmonumentnummer 532049, onderdeel van complex Clingendael (complexnummer 525975).



*Ruimte 096*

Ruimte 096 is de gang die de diverse ruimten in de aanbouw onder het zuidelijke deel van het bunkerdak ontsluit. De gang heeft twee toegangsdeuren in de buitengevel.



411. Zicht op de westelijke toegang van ruimte 096. Bij A is een klein deel zichtbaar van één van de met baksteen beklede kolommen die de buitenzijde van het bunkerdak dragen. Bij het inbouwen van de vertrekken zijn deze kolommen inclusief de bekleding in de nieuwe buitenmuur opgenomen. Het onderste deel van de kolom (het verbrede deel) is geheel in beton uitgevoerd. Dit deel lag oorspronkelijk onder het maaiveld. Bij het inbouwen van de vertrekken is de grond tot op de *Panzerplatte* verwijderd, waardoor deze plaat in het zicht is gekomen. Vóór de inbouw van ruimte 097 was de deur in het gevelvlak bij B geplaatst. Opvallend is dat deze oorspronkelijke doorgang aan één zijde met een half steens beklamping is verkleind (C). Wat de reden van de versmalling is geweest is niet bekend, maar ook bij de oostelijke toegang van gang 096 is een dergelijke versmalling toegepast. Bij de bouw van ruimte 097 in het begin van 1943 is voor de bestaande gevel een gang gebouwd om de toegang tot ruimte 097 te laten aansluiten op de westelijke toegang van gang 096. Het metselwerk van de gang is bij D zichtbaar. Het toevoegen van die gang heeft tot gevolg gehad dat men ook was genoodzaakt om de toegang naar buiten toe te verplaatsen. Bij E is de stalen deur zichtbaar, die de toegang naar ruimte 004B afsluit. Die deur is geplaatst op het moment dat deze ruimte voor de opslag van munitie in gebruik werd genomen. De oorspronkelijke houten deur is toen verwijderd en vervangen door het stalen kozijn met deur. Bij F zijn de herstellingen zichtbaar die nodig waren na het aanbrengen van de nieuwe verankeringen van het kozijn.



412. Ruimte 096. Overzicht van het westelijke deel van de gang, gezien in noordelijke richting. Links de twee deuren naar achtereenvolgens ruimte 006A en ruimte 007A. Beide toegangen dateren uit de bouwtijd en zijn nog voorzien van hun oorspronkelijke deur.



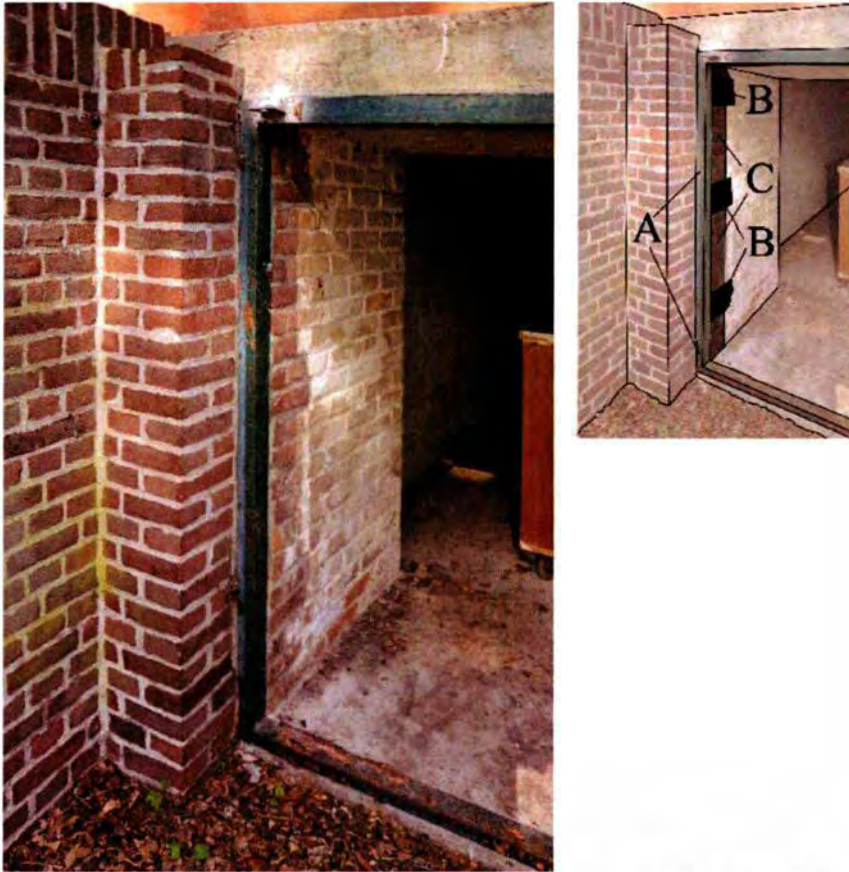
413. Ruimte 096. Het noordelijke deel van de gang gezien in oostelijke richting. Op de achtergrond zijn bij de vloer de kabels zichtbaar die hier in 1986/1987 zijn gelegd ten behoeve van het verbindingscentrum in de ruimten 028 en 030B. Aan de linkerzijde de in halfsteens verband opgetrokken beklamping van de hoofdbunkergevel. Bij de bouw van de bunker was hier een spouwmuur als beklamping opgetrokken. Deze is ter plaatse van de gang bij de verbouwing gesloopt en vervangen door een in halfsteens verband opgetrokken klamp. Aan de rechterzijde is de stalen deur uit de KO zichtbaar die ruimte 002B ontsluit.



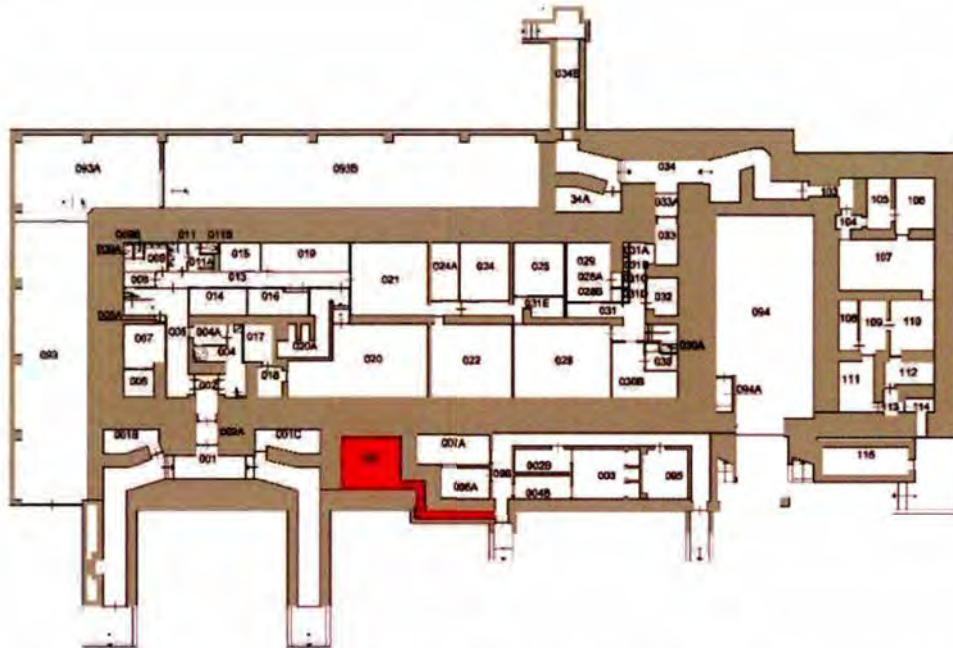
414. De gang 096, gezien in westelijke richting. Op de voorgrond de in 1986/1987 aangelegde kabels voor het communicatiecentrum in de bunker. Rechts de in halfsteens verband uitgevoerde beklamping van de bunkerwand.



415. Het meest oostelijke deel van gang 096, gezien in zuidelijke richting, met een van de twee toegangen tot dit bouwdeel. De huidige toegangsdeur zal ten tijde van de KO zijn geplaatst. Bij de opening is te zien dat die aan de westzijde (rechts) naderhand met een halve steen is versmald. Eenzelfde situatie is aangetroffen bij de toegang aan de westzijde.



416. Detail van de oostelijke deuropening van gang 096. Achter het stalen frame (A) waarin de deur is geplaatst, zijn herstellingen in het metselwerk zichtbaar (B). Dit toont dat het huidige frame niet tot de oorspronkelijke opzet behoort. Bij C is een aftekening zichtbaar van het oorspronkelijke houten kozijn. Dat houten kozijn is ook zichtbaar op tekeningen in het Bunkerarchief. In tegenstelling tot wat bij bunkers gebruikelijk is, draaide deze deur naar binnen toe en niet naar buiten. Het gebruik van houten deuren en de draairichting maken duidelijk dat de functies in de zuidelijke aanbouw geen hoge mate van bescherming behoeften. Aan de binnenzijde is bij deze dagkant nog een halfsteens beklamping aangebracht. Aan de buitenzijde is hiervan geen spoor te bekennen. Ook verschillen de lagenmaten van het metselwerk binnen ten opzichte van het buitenmetselwerk. Het metselwerk aan de buitenzijde zal dan ook na WOII tot stand zijn gekomen. De stalen deuren zijn waarschijnlijk geplaatst op het moment dat de binnenruimten geschikt werden gemaakt voor de opslag van munitie.

*Ruimte 097*

Gezien de inscriptie die op de betonnen zoldering van de bovenliggende ruimte (ruimte 80A) is aangetroffen is de ruwbouw van dit bouwdeel in maart 1943 voltooid. Ruimte 097 is tot stand gekomen ter plaatse van het westelijke deel van de in baksteen uitgevoerde aanbouw onder het grote bunkerdak. De oost- en zuidwand zijn daarbij als 1,20 meter dikke gewapend betonnen muren uitgevoerd. De toegang tot de ruimte loopt via een gang die voor de toen al bestaande bebouwing is geplaatst en die aansluit op de westelijke toegang tot ruimte 096. De wanden en zoldering van het vertrek zijn, behalve dat ze geschilderd zijn, verder niet afgewerkt. Volgens de informatie op tekeningen uit het Bunkerarchief was de ruimte in eerste instantie bestemd als watervoorziening, maar gezien de sterke olielucht zullen de drie aanwezige voorraadtanks ten tijde van de Koude Oorlog gebruikt zijn voor de opslag van stookolie.



417. De gang naar de toegang van ruimte 097, gezien in westelijke richting. Op de voorgrond is een gemetseld muurtje te zien dat vermoedelijk diende om bij lekkage van de voorraadtanks te voorkomen dat de vloeistof zich over de rest van dit deel van de bunker zou verspreiden. De rechterwand is gepleisterd. Dit was oorspronkelijk - dat wil zeggen na de bouw van de vertrekken onder het bunkerdak - de buitengevel. Door de ontsluitingsgang van 097 voor de oude buitengevel te plaatsen is de wand een binnenmuur geworden en heeft men deze gepleisterd. De zuidwand (links op de foto) is in schoon metselwerk uitgevoerd. Op de achtergrond is bij de kopwand een scheur in het metselwerk te zien. Deze scheur sluit aan op een verticale naad, die de plaats van de oorspronkelijke buitengevel aangeeft. De gang is gebouwd om de nieuw aangelegde ruimte voor de watervoorraad te laten aansluiten op de bestaande toegang. Hierdoor was een aparte nieuwe toegang niet noodzakelijk. Tevens bevindt zich links van de gang een septictank, die een nieuwe ingang ter plaatse belemmerde. De gang is gefundeerd op de afgeschuinde rand van de pantserplaat om de bunker. Het is mogelijk dat de constructie daardoor is gaan schuiven. Dat zou de scheur op de kopse wand kunnen verklaren.



418. De gang gezien in westelijke richting met de stalen deur naar de opslagruimte 097. De deur zal nog uit de bouwtijd zal dateren. Achter de deur de kopwand met schuin oplopende scheur.



419. De toegang tot ruimte 097, gezien van binnenuit. De toegang wordt door een stalen deur afgesloten. Deze deur zal nog uit de WOII-periode dateren. Links is op de betonmuur de aftekening van de bekisting zichtbaar. Aan de rechterzijde is te zien dat het buitenste deel van de dagkant is gepleisterd. Geheel rechts is de grens te zien van het pleisterwerk en het zichtbare betonwerk. De aftekening van bekistingshout laat ook kraaldelen zien. Men heeft bij de bouw dus gebruik gemaakt van sloopmateriaal.

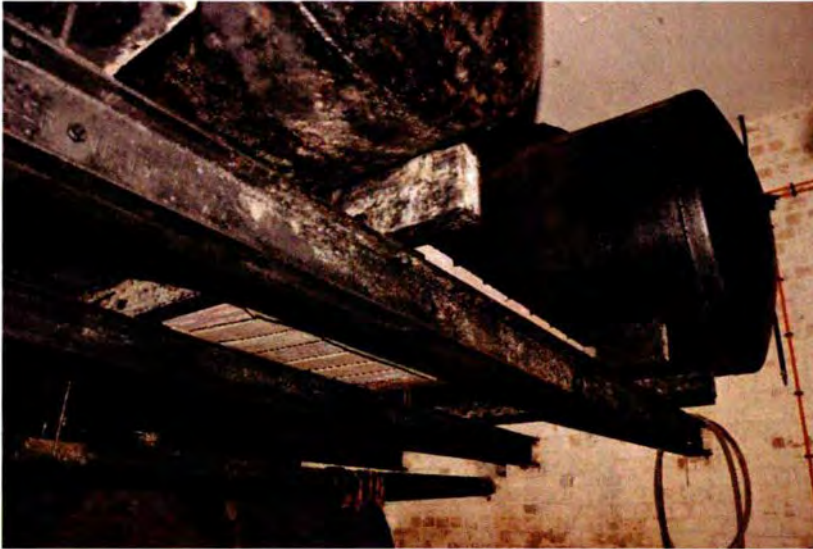




420. De toegang tot ruimte 097 gezien vanuit het vertrek zelf. De haakse toegang is de reden waarom men bij ruimte 006A wat meer van de ruimte heeft afgenomen dan bij het vertrek ten noorden ervan (ruimte 007A). De muren zijn in gewapend beton uitgevoerd. De verlichting bestaat uit bunkerlampen. De lampen, leidingen en schakelaars kunnen nog uit de bouwtijd van ruimte 097 dateren.



421. De opslagruimte 097, gezien in westelijke richting. Dit is een van de drie tanks in de ruimte. De tanks zijn in 1943 geplaatst ten behoeve van de opslag van water. Gezien de sterke olielucht die in de ruimte aanwezig is, zijn de tanks in de KO-periode gebruikt voor de opslag van olie. Aan de bovenzijde zijn de stalen balken zichtbaar waarop de beide andere tanks rusten. De leiding die vlak onder de stalen balken loopt, zal een afvoerleiding zijn, die loost op de septictank die zich ten zuiden van de aanbouw bevindt. De afbeelding is een montage van twee afzonderlijke foto's.



422. Ruimte 097. Onderaanzicht van de twee bovenste voorraadvaten. Deze rusten op houten balken, die op de stalen liggers zijn gelegd. Linksonder is nog een klein deel van de onderste tank zichtbaar.



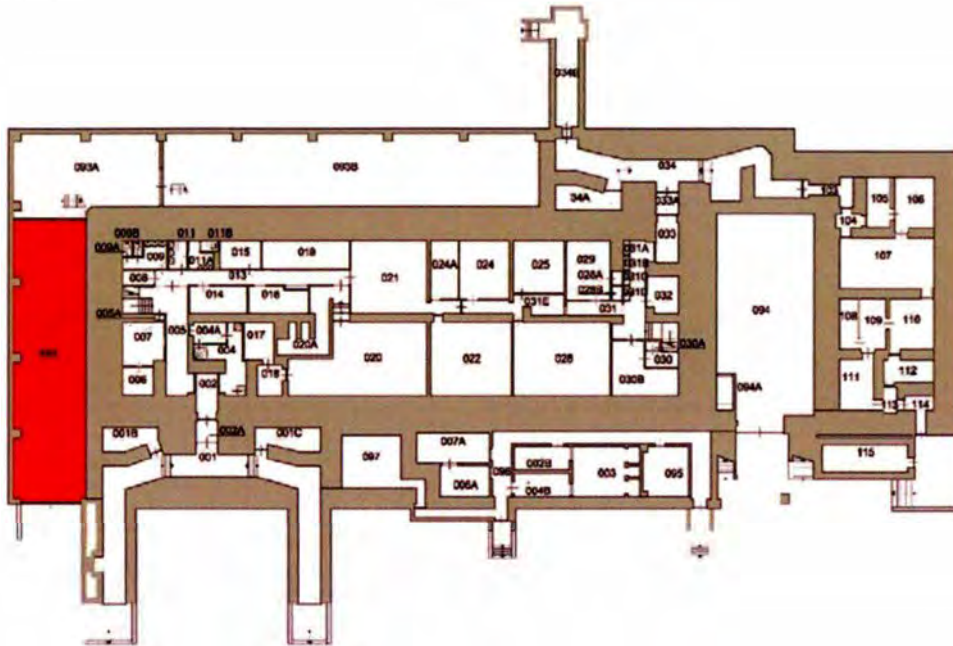
423. Ruimte 097. Een van de deksels waarmee de vaten zijn afgesloten. Het deksel zelf zal nog uit de bouwtijd dateren. De afsluiter rechts zal bij aanpassingen in de KO behoren. Alle drie tanks zijn voorzien van deze onderdelen.



424. Ruimte 097. Detail van de twee bovenste tanks, met daarop geschilderd de cijfers 2 en 3. Te zien is dat de westwand van het vertrek met baksteen is opgetrokken. De wand is als klamp tegen het beton van de zuidelijke ingangspartij van de hoofdbunker geplaatst. De wand zal zijn opgetrokken om het gewapend betonnen dak te dragen.

## Zijruimten

### Ruimte 093



Het vertrek is in de 1969 tot stand gekomen door het dichtzetten van de openingen tussen de kolommen onder het dakoverstek aan de westzijde van de bunker en het plaatsen van een garagedeur aan de zuidzijde daarvan. Er is eind 1989/begin 1990 een nieuwe vloer op de bestaande vloer (*Vorpanzer*) gestort. Het is niet duidelijk waarom dit is gedaan.



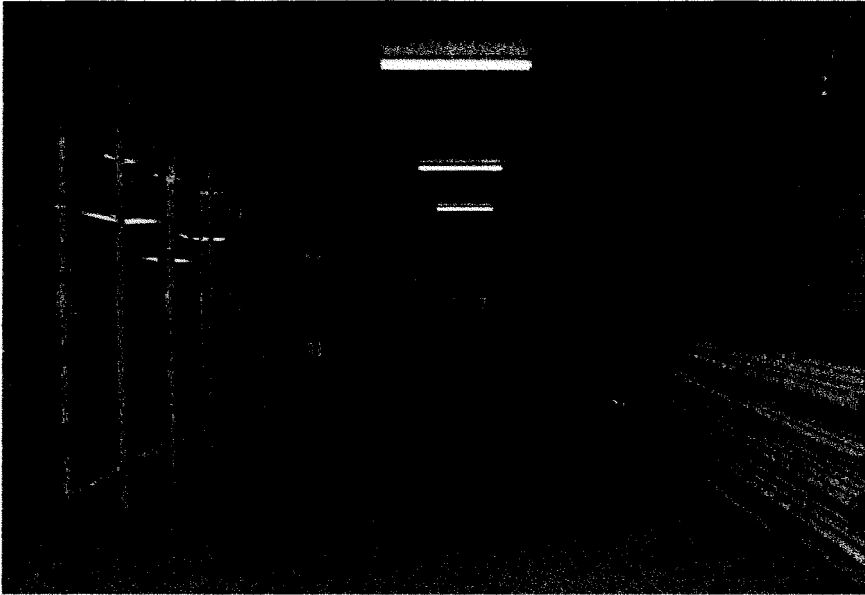
425. Ruimte 093, gezien naar het zuiden. De westmuur (rechts) was oorspronkelijk een borstwering tussen de met baksteen beklede betonnen kolommen onder het dakoverstek. Het schoon metselwerk bij de kolommen is in Vlaams verband uitgevoerd. Het metselwerk van het bovenste deel van de muren tussen de kolommen is aan deze zijde gepleisterd is, maar aan de buitenzijde als schoon metselwerk uitgevoerd.



426. Ruimte 093. Detail van een van de kolommen. Aan de onderzijde is de bakstenen bekleding geplaatst op een betonnen sokkel. Deze zal bij de bouw op de *Vorpanzer* zijn gestort om het metselwerk van de kolombekleding op te kunnen plaatsen. Boven in beeld de draagconstructie van gewapend beton. Het onderste deel van de buitenmuur lijkt in twee fasen te zijn uitgevoerd. In eerste instantie een keermuur tot de onderste rollaag, die in een volgende fase verhoogd is tot de bovenste rollaag. Vermoedelijk is dit nog voor 1945 gebeurd, al is het niet uitgesloten dat dit in de KO-fase tot stand is gekomen.



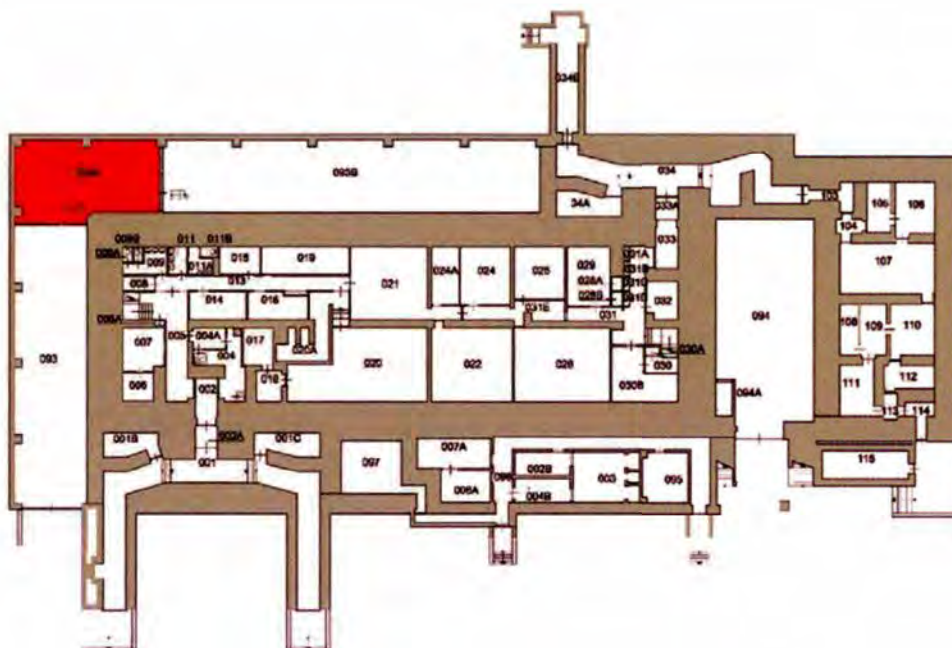
427. Ruimte 093. Zicht op de oostmuur. De in Vlaams verband opgetrokken muur is een halfsteens beklamping (als spouwmuur) van de gewapend betonnen buitenmuur van de bunker. Dat het onderste deel van de muur vertind is, zal komen omdat dit deel zich oorspronkelijk onder het maaiveldniveau bevond en pas na de verlaging van de vloer in het zicht is geraakt. Op de voorgrond zijn de tegels te zien waaronder de kabelverbindingen lopen die vanaf de kelderruimte ter hoogte van ruimte 008 de bunker in westelijke richting verlaten.



428. Ruimte 093, gezien naar het noorden. De in halfsteens verband opgetrokken kopse muur zal dateren van omstreeks 1971, toen de achterliggende schietbaan werd aangelegd. In het midden van die muur de verlaagd geplaatste deur naar ruimte 093A. Deze deur is verlaagd geplaatst omdat het vloerniveau in die ruimte lager is dan in 093. Op de voorgrond is de betonnen vloer zichtbaar. Het plafond wordt gevormd door de uit de bouwtijd van de bunker daterende betonconstructie. Het in Vlaams verband uitgevoerde metselwerk van de muur rechts (de oostmuur) is als beklamping tegen de 2,5 m dikke betonnen (buiten)muur van de bunker geplaatst. Volgens de opmetingstekeningen na WOII is deze beklamping als spouwmuur uitgevoerd.



351. Ruimte 093, detail van de deur in de noordelijke wand, welke toegang geeft tot ruimte 093A. De tekst op de deur geeft de gebruikers van ruimte 093A aan: de 'Defensie Schietvereniging' (DSV), welke hier tot begin jaren '90 gehuisvest was. De wand waarin de deur zich bevindt, is een brandwerende gevel.

*Ruimte 093A*

Het vertrek is in de KO-periode (omstreeks 1971) ontstaan door het plaatsen van scheidingsmuren met de beide naastgelegen ruimten en het dichtzetten van de galerij (1969) onder het overstekende bunkerdak. Tijdens de KO was hier de bar van de Defensie Schietvereniging (DSV). Begin 1991 is er in de schietbaan een brand geweest die ook de bovengelegen schietbanen heeft bereikt (ruimten 162B en 162C). De brand heeft door een dichte deur niet ruimte 093A weten te bereiken.



429. Ruimte 093A, gezien naar het westen. In het vertrek is omstreeks 1971 met hout een tussenverdieping aangebracht (ruimte 93G) en een in schoon metselwerk uitgevoerde bar. Links is de trap naar de tussenverdieping in beeld, rechts de bakstenen bar. De westmuur, waar oorspronkelijk een open galerij was onder het bunkerdak, is na 1969 dichtgezet. De muur links (de zuidmuur) is na WOII tot stand gekomen. Het gehele vertrek is na WOII wit gesausd.



430. Ruimte 093A, gezien richting het noorden vanuit de entree deur vanuit ruimte 093. De houten tussenverdieping is omstreeks 1971 aangebracht. Daaronder de stenen bar. Na de brand in de schietbaan in 1991 is de gehele schietbaan gestript en leeggehaald, inclusief de barruimte.



431. Ruimte 93A gezien vanuit de noordwesthoek richting het oosten. Op de voorgrond de bar van de Defensie Schietvereniging. Op de achtergrond is de doorgang naar de schietbaan te zien (ruimte 093B).





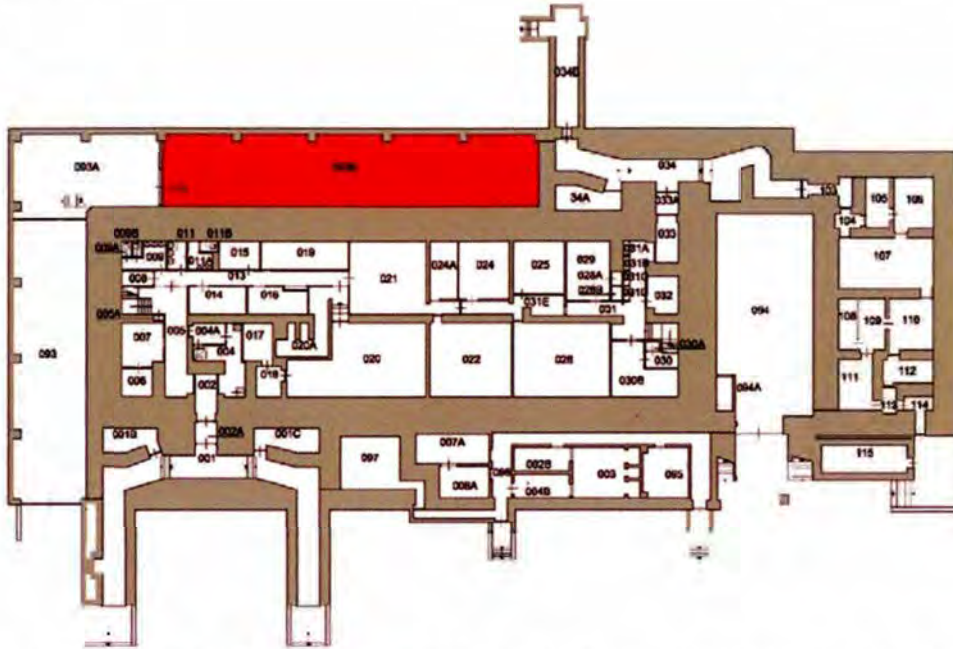
432. Ruimte 093A richting de opening naar de schietbaan (093B). Op historische foto's is te zien hoe hier een kozijn met deur en raam zat. Deze heeft voorkomen dat de brand die in 1991 in ruimte 093B ontstond oversloeg naar ruimte 093A. Na de brand is het geheel gestript, evenals deze afscheiding tussen beide ruimtes. Op de achtergrond de trap naar de eerste verdieping van de schietbaan.



433. Overzicht van de in ruimte 093A gebouwde tussenverdieping 93G, gezien in zuidoostelijke richting. De trap rechts voert naar de begane grond van 093A. Voor de trap naar ruimte 162C op de eerste verdieping is in de zoldering een opening gehakt. Het deel van de muur dat achter de trap zichtbaar is, is het wit gesausde bakstenen metselwerk dat hier het betonwerk van de bunker omkleedt. De muren links en rechts ervan zijn in de KO-periode (1969) tot stand gekomen.



434. Zicht op de noordwesthoek van de bunker in ruimte 162C op de eerste verdieping, met nog een blik in de daaronder gesitueerde ruimte 93G. Het beton van de bunker is boven de vloer niet van een bakstenen beklamping voorzien. Door het later ingehakte trapgat is nog zichtbaar dat in ruimte 093A, ter plaatse van de hoek van de bunker, de beklamping van een afschuining is voorzien. Deze is vlak uitgevoerd, dit in tegenstelling tot het aansluitende metselwerk dat oorspronkelijk als schoon metselwerk was uitgevoerd, maar na WOII wit is gesausd.

*Ruimte 093B*

Oorspronkelijk was dit een halfopen ruimte onder het overstekende bunkerdak. Hier konden tijdens WOII voertuigen worden opgesteld. Na 1969 is de open galerij tussen de kolommen dichtgezet en heeft men de vloer verlaagd om hier een schietbaan te creëren. Tijdens de KO lag hier een schietbaan van de Defensie Schietvereniging (DSV). Begin 1991 is er in deze schietbaan een brand ontstaan, die ook de bovengelige schietbanen heeft bereikt (ruimten 162B en 162C). Door de brand is een groot deel van het interieur en de wandbekleding verloren gegaan. Na de brand is het geheel gestript en leeggehaald. Alleen de kogelvangers en de schietgalerij herinneren nog aan de schietbaan. In deel I worden de schietbaan en de brand nader besproken.



435. Ruimte 093B. Overzicht van de ruimte in oostelijke richting. Oorspronkelijk was de wand aan de linkerzijde (de noordwand) open. In 1969 is de galerij met een muur dichtgezet. Tevens is toen de vloer

verlaagd tot op het niveau van de *Vorpanzer*. Daarna is het vertrek omgevormd tot schietbaan (omstreeks 1971). De stalen kogelvanger in het midden van de foto behoren bij deze schietbaan. De rechterwand is de in Vlaams verband uitgevoerde bakstenen beklamping van de bunker. Deze was als schoonwerk uitgevoerd, maar is bij het gebruik als schietbaan bekleed met geluidsisolerend materiaal. Begin 1991 was er een brand in de schietbaan, die ontstond door een radio die op de opstelling van de schietbaan kortsluiting veroorzaakte. Na de brand zijn de wandbekleding en de gehele schietbaan gestript en verwijderd. Alleen de kogelvanger en de schietgalerij zijn blijven staan, waarschijnlijk omdat ze niet gemakkelijk konden worden weggehaald. De brand verklaart de roetresten en de sporen van een verwijderde wandbekleding. Tijdens de brand was de schietbaan afgesloten van het bar-gedeelte (ruimte 093A) door middel van een deur, waardoor de brand niet is overgeslagen naar die ruimte.



436. Ruimte 093B, gezien in oostelijke richting. Midden in beeld de stalen kogelvanger.



437. Ruimte 093B. Detail van de onderste kogelvanger. De kogels werden hier afgeketst naar een bak met zand. Men achtte het bij het strippen van de schietbaan na de brand niet noodzakelijk om de kogelvangers te demonteren en te verwijderen.



438. Ruimte 093B. Zicht op de restanten van de schietgalerij aan de westzijde van het vertrek. Dit is een door de brand (1991) zwaar aangetaste opstelling in twee lagen voor de schutters. Op de achtergrond is de doorgang te zien naar ruimte 093A. Rechts van de schietgalerij is de nooduitgang te zien. Links van de galerij, in het plafond, hangt de klimtrap naar de bovengelegen rondgang (ruimte 162).



439. Ruimte 093B. De eerste verdieping van de schietgalerij, gezien in noordelijke richting. Zicht op de binnenkant van de nooduitgang. De roetresten zijn het resultaat van de brand begin 1991.



440. Ruimte 093B, gezien in noordelijke richting. Hier zijn twee ventilatiegaten zichtbaar.



441. Ruimte 093B. Aan de zuidzijde van de schietgalerij bevindt zich een oorspronkelijke opening in de zoldering. Of de ijzeren klimtrap ook nog oorspronkelijk is, is niet zeker. Vermoedelijk diende de opening in WOII voor de doorvoer van munitie naar het luchtdoelgeschut dat op de bunker stond opgesteld (zie ook ruimte 162C). Gedurende de KO (circa 1976) is de trap naar de bovengelegen ruimte 162 verplaatst naar ruimte 093A.

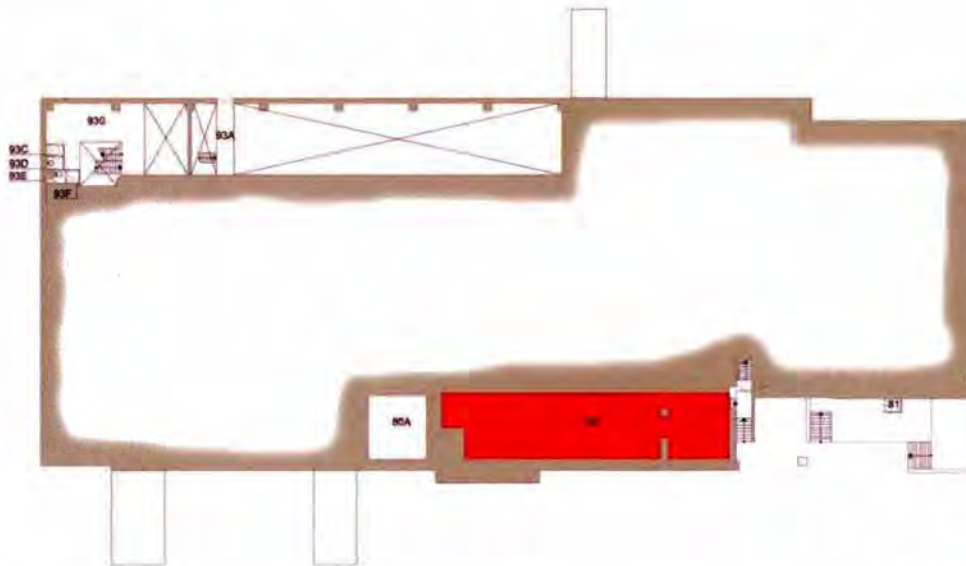


442. Ruimte 093B, zicht door het luik tussen ruimte 093B en ruimte 162. Bovenin de klimtrap naar de zolderverdieping, die verder wordt besproken bij ruimte 162C.

## Tussenverdieping

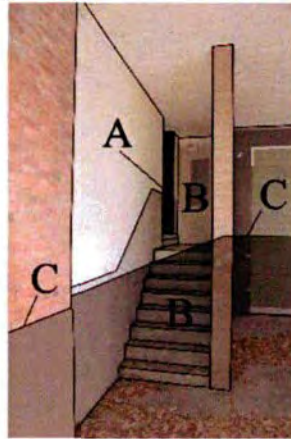
De tussenverdieping tussen de begane grond en de eerste verdieping bestaat uit twee delen. Het eerste deel betreft de ruimten van de tussenverdieping in de zuidelijke aanbouw onder het grote dak (ruimten 80 en 80a). Dit deel dateert deels nog uit de WOII. Het tweede deel betreft de ruimte op het tussenniveau bij de zijruimten aan de noordwestzijde van de hoofdbunker. Deze is in de KO-periode (circa 1976) tot stand gekomen ten behoeve van de schietbaan aldaar. Op de door de opdrachtgever aangeleverde tekeningen is die ruimte voorzien van het ruimtenummer 93B. Dit nummer is echter ook gegeven aan de schietbaan ter plaatse van de begane grond. Om verwarring te voorkomen is in deze rapportage ervoor gekozen om het vertrek van de tussenverdieping om te nummeren naar 93G. Dit deel is tot stand gekomen bij de aanleg van de schietbaan aan de noordzijde van bunker.

### *Ruimte 80*



Het vertrek zal in de WOII tot stand zijn gekomen en is toegankelijk via de trap naar de woning boven de oostelijke garageruimte. De ruimte is maar ongeveer 1,55 m hoog. De wanden zijn in baksteen uitgevoerd, de vloer wordt gevormd door de in gewapend beton uitgevoerde zoldering van de ondergelegen ruimten op de begane grond van de zuidelijke aanbouw. Deze vloer is 20 cm dik. De ruimte wordt benut voor de opslag van diverse soorten dakpannen, onder andere van de bunker en de nabijgelegen Julianakazerne.





443. Ruimte 80 is toegankelijk via een deur (A) bij het bordes in de trap (B) naar het vertrek boven de oostelijke garage. Dit is niet de oorspronkelijke situatie. Na de WOII is het terrein rond de bunker ten dele verlaagd, onder andere om meer hoogte te krijgen ter plaatse van de zijruimten. De oorspronkelijke hoogte van het maaiveld ten tijde van de WOII bevond zich bij de lijn C. Dit betekent dat de toegang tot ruimte 80 oorspronkelijk via een trap met vier treden was geregeld (zie hiervoor de opmetingstekeningen van kort na de oorlog). Door het substantieel verlagen van het maaiveld was de bouw van trap B noodzakelijk. Bij de bouw van deze trap is het buiten de gevel stekende deel van de oorspronkelijke trap verwijderd en vervangen door een tussenbordes. Bij het verlagen van het maaiveld zal ook de gevel links op de foto gepleisterd zijn. Aan te nemen is dat het metselwerk hier oorspronkelijk als schoon werk was uitgevoerd.



444. De toegang tot ruimte 80. De traptreden overbruggen het hoogteverschil tussen het vloerniveau van ruimte 80 en het bordes. Oorspronkelijk was de trap groter (vier treden). Het onderste deel tot aan de gevel is gesloopt bij de bouw van de trap naar de woning boven de garage. Daarom is de aantrede van de huidige onderste trede slechts de helft van die van de andere treden.



445. Ruimte 80, gezien naar het oosten. Links de toegang in de vorm van een houten hek. Die zal na WOII zijn geplaatst. De kozijnstijlen dateren vermoedelijk nog wel uit de bouwtijd van de zuidelijke aanbouw. Het metselwerk van de oostwand is opgetrokken in kruisverband. Dit in tegenstelling tot de oorspronkelijke wanden, die in Vlaams verband zijn uitgevoerd. In de betonnen zoldering is een (afgezaagde) doorvoer zichtbaar. Hiervan zitten er meer in de zoldering. Alle zijn in een latere fase door de zoldering heen gebroken. Vermoedelijk behoren ze wel tot de oorspronkelijke opzet.



446. Ruimte 80, gezien vanaf de toegang in westelijke richting. Middenin zijn twee gemetselde rookkanalen zichtbaar. Deze zullen bij de bouw van de onderliggende ruimten tot stand zijn gekomen (eind 1942, begin 1943). Voor de kanalen heeft men in de zoldering openingen gehakt. Het linker ventilatiekanaal is gesleept. Aan de bovenzijde hiervan is een horizontale scheur zichtbaar. Dit zal de reden zijn waarom in het verleden het gesleepte kanaal met een steens dikke muur is ondersteund. Ook de twee ventilatiekanalen zijn door de vloer van de kapverdieping gebroken.



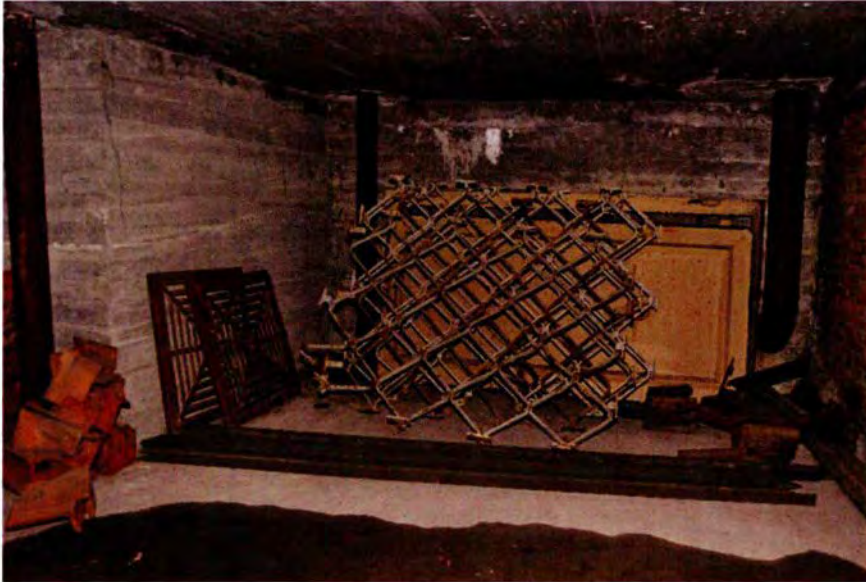
447. Ruimte 80 met het westelijke deel van de zuidwand. In het midden van de wand is een van de kolommen onder het overstekende bunkerdak zichtbaar. Deze kolom is voorzien van een bekleding van baksteen, inclusief de bovenafdekking, zoals ook bij de andere kolommen. Het latere metselwerk van de zuidwand sluit koud aan op de ommetseling. Geheel rechts is de betonwand van ruimte 80A zichtbaar. Het metselwerk van de zuidwand is ook koud geplaatst tegen deze betonwand.



448. Ruimte 80 in westelijke richting. Links een van de in een latere fase door de zoldering gebroken afvoeren. In het midden een deel van de opslag van dakpannen. De noordwand rechts is een spouwmuur in Vlaams verband, die als beklamping tegen de bunker is gemetseld. Geheel aan de achterzijde is de betonnen wand van zijn 80A zichtbaar.

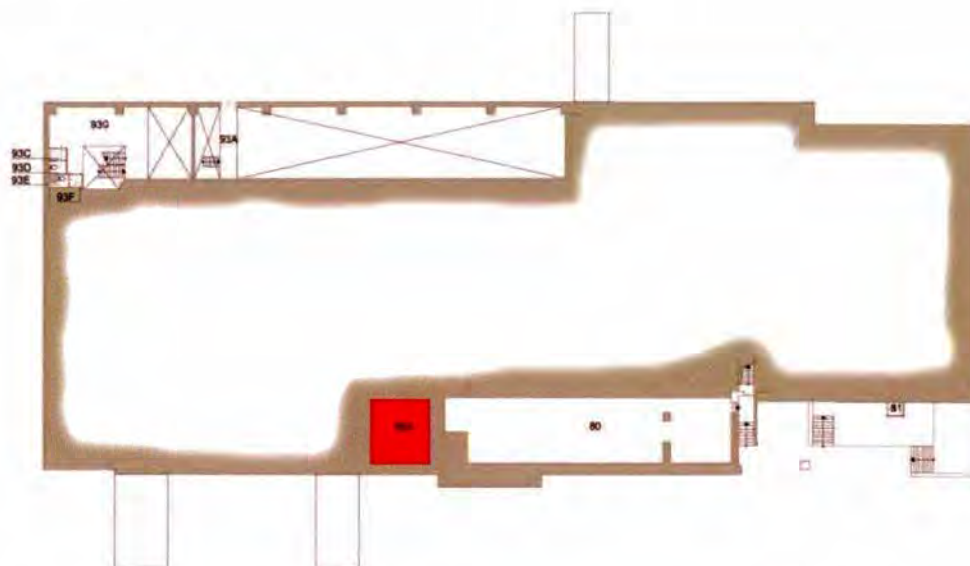


449. Ruimte 80. Gezicht op de westwand, met links de zuidwand. In het midden is een naar voren springend deel van de betonwand zichtbaar. Deze is het gevolg van de haakse plaatsing van de ingang naar ruimte 097. Geheel rechts en in het midden zijn drie van de ventilatiepijpen te zien die horen bij de onderliggende ruimten.



450. Ruimte 80. De noordwesthoek met rechts de aansluiting van het beton van de westwand op het metselwerk van de beklamping van de hoofdbunker. De betonwand staat koud tegen de beklamping, waaruit blijkt dat ruimte 097 een latere toevoeging aan de bunker is. Tegen de betonwand rust een ijzeren kozijn met een van de gasdeuren die nog uit de bouwtijd van de bunker dateren. De deur zal bij een verbouwing overtollig zijn geworden. Voor de deuren liggen ijzeren roosters, die mogelijk afkomstig zijn van de tegenover de bunker gelegen Julianakazerne.

*Ruimte 80A*



Het vertrek 80A is een slechts 98 cm hoge ruimte boven de zoldering van ruimte 097. Het vertrek is toegankelijk door een in het oorspronkelijke dak boven de zijruimte ingebroken luik.



451. Bovenaanzicht van het luikgat in ruimte 162B dat toegang geeft tot ruimte 80A. Langs de randen is met enige moeite herstelwerk zichtbaar. Dit geeft aan dat het luik naderhand in de bestaande vloer is ingehakt (zie ook de volgende afbeelding). De afwerking langs de randen bestaat uit een verloren bekisting van latten.



452. Ruimte 80A. Onderaanzicht van het toegangsluik. Hier is duidelijk zichtbaar dat eerst een gat in de bestaande vloer is gehakt en dat dit is aangestort om de sparing voor de doorgang te kunnen maken. Aan de rechterzijde is een verdikking van de vloer bij de aansluiting op de bunker te zien. Eronder is de stroomlaag van de bakstenen beklamping van de bunker zichtbaar (zie hiervoor ook de volgende afbeelding). Aan de onderzijde van de verdikking van de vloer is aan de hand van de mortelresten de aftekening van een gesloopte muur te herkennen. Hier zal dus in eerste instantie de als architectuur bedoelde bakstenen beklamping met spouw zijn aangebracht, die bij de bouw van ruimte 097 is verwijderd. Na de bouw van ruimte 097 is het beton van de bunker weer voorzien van een halfsteens zware klamp, maar nu zonder spouw.



453. Ruimte 80A. De noordwand is een halfsteens zware beklamping van de hoofdbunker. Boven de rommelhoop in het midden van de foto bevindt zich het toegangsluik. Geheel links op de foto het beton van de westwand (zie volgende afbeelding).



454. Ruimte 80A. De noordwesthoek van de ruimte, met links een schuin afgewerkte betonnen wand ter plaatse van de oostwand van de zuidelijke toegang van de toegang tot de bunker. Het hier zichtbare deel zal de bovenzijde van de westwand van de onderliggende ruimte 097 zijn. Deze wand is ter plaatse van de begane grond in baksteen uitgevoerd, indien de kort na de Tweede Wereldoorlog vervaardigde opmetingstekeningen de toestand correct weergeven. Het beton is tegen de zoldering aangestort.



455. Ruimte 80A. De noordoosthoek. Links de beklamping van de hoofdbunker, rechts de oostwand. Het metselwerk van de oostwand is in kruisverband opgetrokken. Het is vrij slordig uitgevoerd, wat aangeeft dat dit nooit als zichtwerk bedoeld is geweest. Het metselwerk is waarschijnlijk de verloren bekisting van de in gewapend beton uitgevoerde oostwand van ruimte 097. Zie hiervoor ook de beschrijving van de westwand van ruimte 80. De ijzeren pijp (midden), die door de oostwand van de ruimte wordt gevoerd, is volgens de kort na WOII opgestelde documentatie de ontluftung van de watervoorziening in de onderliggende ruimte 097.





456. De zuidoosthoek van ruimte 80A. In de hoek is de met baksteen omklede betonkolom onder het overstekende dak zichtbaar. Zowel de oostwand (links) als de zuidwand (rechts) sluiten koud aan op de kolom, wat laat zien dat deze wanden zijn toegevoegd bij het dichtzetten van de galerij.



457. De zuidwesthoek van ruimte 80A. Links de randbalk van het overstekende dak. Het metselwerk onder de balk is opgetrokken in Vlaams verband. Rechts de betonnen bovenzijde van de westwand van ruimte 097.



458. Ruimte 80A. Detail van de zuidwesthoek. Hier is bij de aansluiting van de randbalk op de westwand nog een klein deel van de bakstenen beklamping van een dragende kolom zichtbaar. Het beton van de zijwand is tegen het baksteen metselwerk van de kolom gestort.



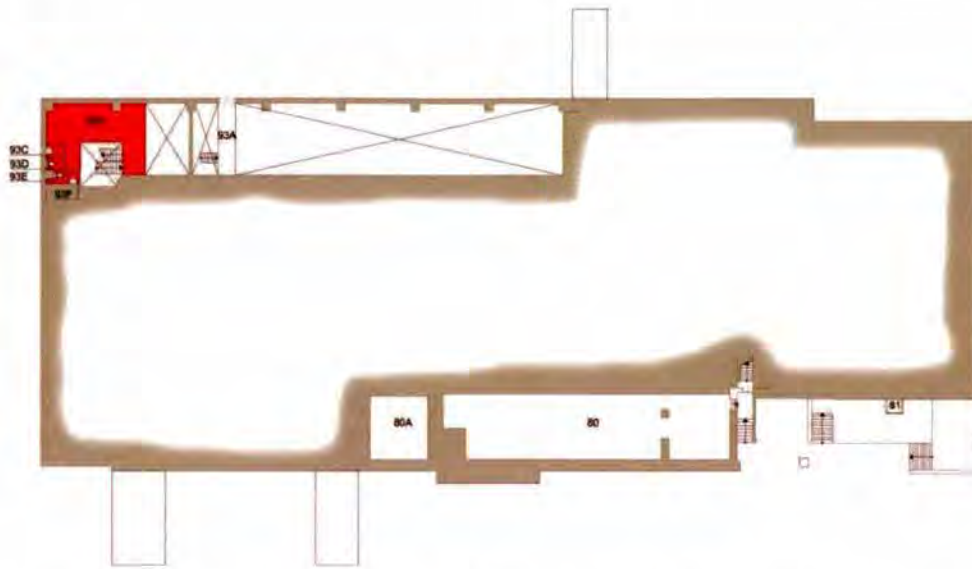
459. Ruimte 80A. Een van de twee inscripties die in de verse beton van de zijwand zijn gekerfd. Te zien zijn de initialen van de maker (F v D) en de datum van voltooiing (15-3-1943).



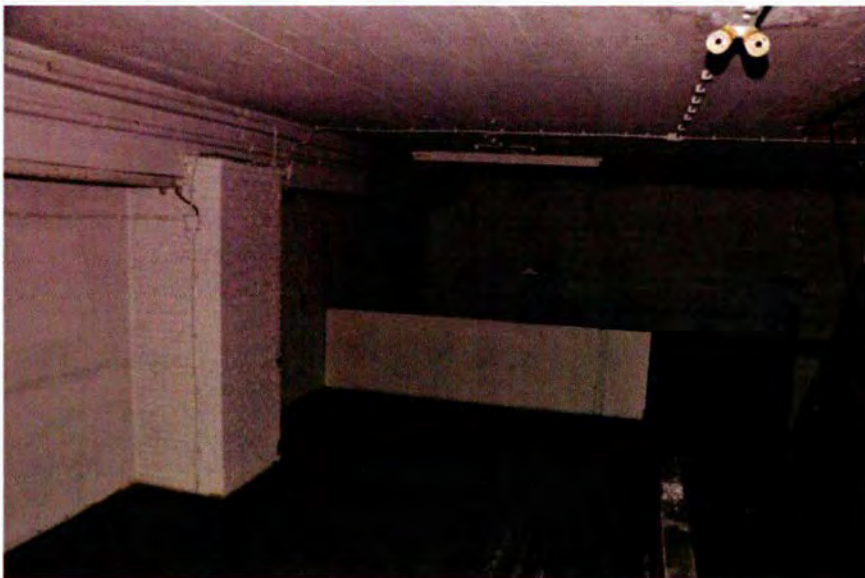
460. Ruimte 80A. De tweede inscriptie in het beton van de zijwand, met de naam H. van Leeuwen en de datum 15-03-1943.



461. Ruimte 80A. Detail van het metselwerk van de noordwand ter plaatse van het luik dat toegang geeft tot de ruimte. Hier is in de muur een buis met een kraantje geplaatst. Waartoe dit kraantje heeft gediend is niet bekend.

*Ruimte 93G*

Het vertrek zal tot stand zijn gekomen bij de bouw van de schietbaan in de noordelijke zijruimte omstreeks 1971. De brand in 1991, waarbij de schietbaan verloren ging, vond uitsluitend plaats in ruimten 093B, 162B en 162C en heeft dit deel van de schietbaan niet bereikt. De ruimte bevat enkele toiletten (ruimten 93C-F) en de trap die het vertrek verbindt met de begane grond en de ruimte boven de schietbaan.



462. Ruimte 93G in oostelijke richting, met rechts de trap en links de met baksteen omklede betonnen kolom waar het buitenste deel van het dak op rust. Oorspronkelijk was het metselwerk als schoon metselwerk uitgevoerd. Bij het dichtn van de open galerij in 1969 is de oorspronkelijke open zijruimte een binnenruimte is geworden.



463. Ruimte 93G in zuidoostelijke richting, met de houten trap die de verbinding vormt tussen de verschillende lagen van de zijruimten. Achter de trap is de noordwesthoek van de bunker zichtbaar. De aansluitende wanden links en rechts horen bij de dichtzetting van de galerij onder het overstekende bunkerdak.



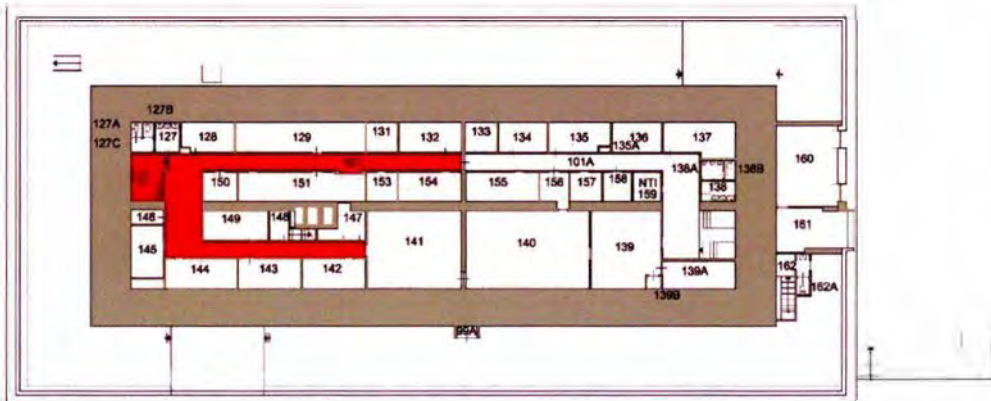
464. Ruimte 93G, gezien in westelijke richting. Hier bevinden zich de toiletruimtes 93C, 93D, 93E en 93F. De houten vloer is in zeer slechte staat, waardoor deze ruimtes niet nader onderzocht konden worden.

## Eerste verdieping

Direct na WOII is een groot deel van het interieur van de bunker weggehaald door bewoners van Den Haag. Bij de herinrichting na WOII (1948) heeft men wel gebruik gemaakt van de nog aanwezige onderdelen, maar er is ook redelijk veel gemoderniseerd. Zo dateren vrijwel alle deurkozijnen nog uit WOII, terwijl de deuren in de KO (1948) zijn geplaatst. Bijna alle stalen deuren stammen eveneens uit de bouwtijd van de bunker. Op verschillende momenten gedurende de KO en ook daarna zijn er aanpassingen gedaan in de plattegrond en het interieur van de eerste verdieping.

De Generale Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten (Oorlogsstaf BLS) heeft de eerste verdieping gebruikt als commandocentrum tijdens oorlogstijd. Van 1951 tot 1960 heeft de Koninklijke Marine ook een deel van de eerste verdieping gebruikt als commandopost. De Oorlogsstaf BLS gebruikte na het vertrek van de marine de gehele eerste verdieping als commandopost tijdens oorlogstijd en tijdens WINTEX- en CIMEX-oefeningen. Het interieur herinnert hieraan.

### Ruimte 101



Ruimte 101 is het westelijke deel van de gangstructuur (ruimten 101 en 101A) die de vertrekken op de verdieping ontsluit. De U-vormige gang heeft zijn oorspronkelijke vorm en functie grotendeels behouden. Alleen de zuidelijke tak is ten tijde van de Koude Oorlog ingekort om ruimte 141 te kunnen creëren. In de oorspronkelijke opzet was ook hier een centrale gang met aan weerszijden legeringsruimten. Ook maakte het westelijke deel van ruimte 144 oorspronkelijk deel uit van de gangstructuur.

De wand-, vloer- en plafonduafwerkingen zullen nog uit de bouwtijd dateren, evenals de deurkozijnen van de diverse ruimten. De daarin afgehangen deuren zullen echter in de KO (1948) zijn aangebracht. De gang diende in eerste opzet om de legeringsruimten - die alle dezelfde grootte hadden als nu nog de ruimten 131 en 153 - te ontsluiten. Na de WOII (1948) zijn in verschillende fasen tussenwanden weggebroken om grotere vertrekken te kunnen maken.



466. Het noordelijk deel van de U-vormige gang 101, gezien naar het oosten vanaf de trap naar de begane grond. Het hekwerk op de voorgrond is vermoedelijk in het begin van de jaren '60 geplaatst. De wanden zijn wit gesausd. De vloer is voorzien van terrazzowerk dat nog uit de bouwtijd dateert. Oorspronkelijk kwamen aanzienlijk meer deuren op de gang uit. Bij de voor Defensie uitgevoerde verbouwingen tijdens de KO (1948) zijn verschillende vertrekken samengevoegd, waardoor een aantal deuren is komen te vervallen. De deur halverwege de doorgaande gang is een gasdeur uit WOII.



467. Het westelijk deel van de U-vormige gang 101, gezien naar het noorden. Links de trap naar de begane grond. De trap is met een ijzeren hekwerk afgeschermd om tijdens de KO de toegang tot de eerste verdieping af te sluiten. Dit hekwerk is vermoedelijk in het begin van de jaren '60 geplaatst. De deur links van het midden behoort tot de voormalige was- en toiletruimte voor dames (ruimte 127) en de deur rechts tot de voormalige toiletruimte voor heren (ruimte 128).



468. Het zuidelijk deel van de U-vormige gang 101, gezien naar het oosten. De opzet van de gang dateert uit de bouwtijd, maar oorspronkelijk strekte de gang zich uit tot de betonnen scheidingswand halverwege de bunker. In de KO-periode (1948) is het meest oostelijke deel van de gang met de naastgelegen vertrekken samengevoegd tot een groot vertrek (141). De witgepleisterde gangwanden zijn in baksteen opgetrokken. In het muurwerk zijn bouten te zien waaraan de kasten in de naastgelegen ruimtes zijn opgehangen. De vloer-, plafond- en het grootste deel van de wandafwerking dateert uit de bouwtijd. Wel waren er oorspronkelijk meer deuren in de wanden opgenomen.



469. Ruimte 101, gezien naar het westen. De westelijke trap ter plaatse van de eerste verdieping. Het rechter deel bestaat uit een deur met daarboven een vast gedeelte. Het linker deel van het hekwerk is op de oorspronkelijke leuning van het trappenhuis geplaatst.

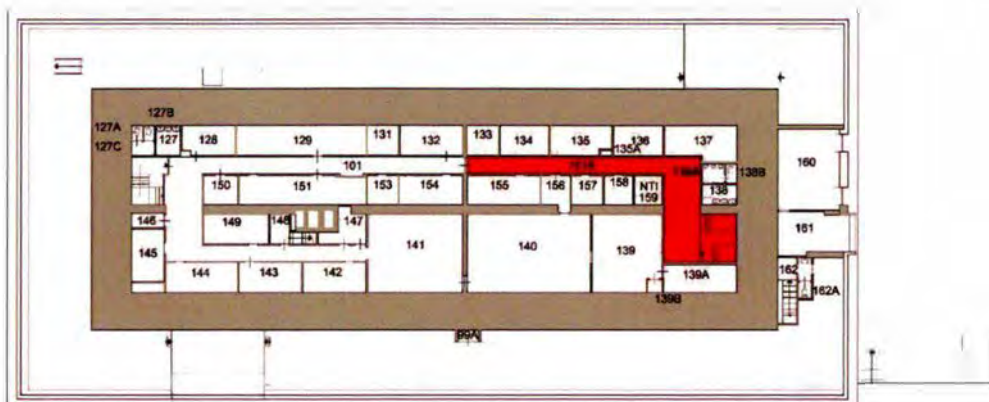




470. De dubbele gasdeur, halverwege de noordelijke gang 101- 101A, in geopende toestand. De gasdeuren stammen nog uit de bouwtijd van de bunker.



471. Het oostelijke einde van de noordelijke gang (ruimte 101) met gesloten gasdeur. De gasdeuren stammen nog uit de bouwtijd.

*Ruimte 101A*

Deze gang ontsluit de vertrekken in het oostelijke deel van de eerste verdieping en heeft zijn oorspronkelijke omvang en functie behouden. Aan de noordzijde maakte het westelijke deel van ruimte 137 oorspronkelijk deel uit van de gang, maar het is daarvan afgescheiden en samengevoegd met ruimte 137. De bakstenen gangwanden zijn gestuct. De zoldering is van stucwerk voorzien gewapend beton. De vloer is uitgevoerd als terrazzovloer uit de bouwtijd. De wand-, vloer- en plafondafwerkingen zullen nog uit de bouwtijd dateren, evenals de kozijnen van de deuren naar de diverse ruimten die via de gang worden ontsloten. De daarin afgehangen deuren zijn in de KO aangebracht (1948).



472. Ruimte 101A. Het noordelijke deel van de ruimte, gezien vanaf de gasdeuren in oostelijke richting. In de KO-periode is het aantal gangdeuren verminderd als gevolg van het samenvoegen van de achterliggende ruimten. De deurkozijnen zijn nog oorspronkelijk, maar de deuren zelf zijn in de KO aangebracht (1948).



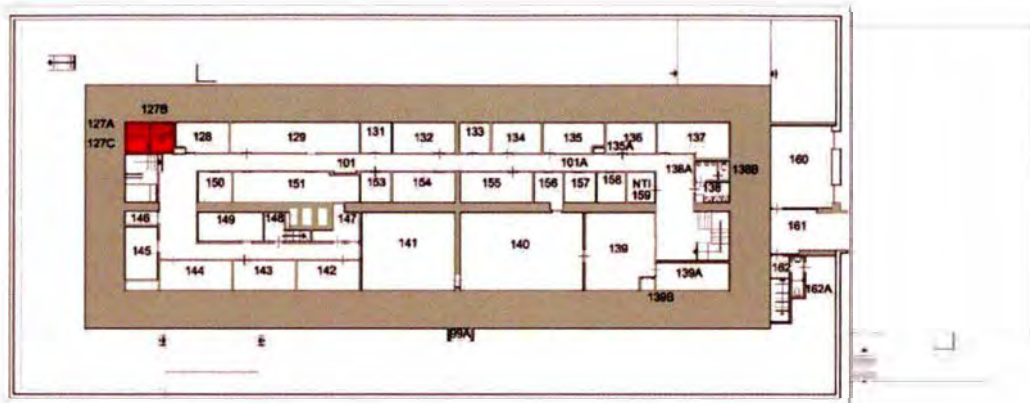
473. Het oostelijke deel van de ruimte 101A. De foto is genomen vanaf de trap aan de oostzijde van de verdieping. Het venster midden op de foto behoort bij de oorspronkelijke opzet. Mogelijk was de wacht in het achterliggende vertrek ondergebracht. De deur rechts, met bijbehorende wand is in de KO (1948) tot stand gekomen. Oorspronkelijk was hier een grote gangnis.



474. Het noordoostelijke deel van de gangruimte 101A, met links de wand met deur waarmee in de KO (1948) de oorspronkelijke gangnis is dichtgezet. De deur rechts geeft toegang tot de wasruimte voor de heren (ruimte 138).



475. Ruimte 101A, gezien in zuidoostelijke richting met de trap naar de begane grond. Hier is de opzet, uit de bouwtijd behouden gebleven. De grote hardstenen plaat uit de bouwtijd is nog aanwezig. De rode verf op de muur is afkomstig van paintballballetjes tijdens een politieoefening (na 2013).

*Ruimte 127, 127A, 127B, 127C*

Deze ruimten hebben hun oorspronkelijke functie als toilet behouden, maar de afwerking is in de loop der jaren aangepast. Zo dateert het huidige sanitair uit 1988. Ook de wand- en vloertegels zullen uit deze periode dateren. Het niet betegelde deel van de wanden is gestuct. Het plafond is een systeemplafond en zal ook in 1988 zijn aangebracht.



476. Ruimte 127 had oorspronkelijk de functie van wasruimte voor de vrouwen. Nu behoort het bij de toiletgroep met een dames- en een herentoilet. De kozijnen van het vertrek dateren nog uit de bouwtijd. Het sanitair is in 1988 vervangen. Oorspronkelijk waren hier drie wasbakken tegen de muur geplaatst.



477. Ruimte 127, gezien in noordwestelijke richting met een doorkijk naar de beide toiletten (127A en 127B). Het kozijn met lijstwerk dateert nog uit de bouwtijd. De ruimte heeft een modern systeemplafond.



478. Zicht vanuit ruimte 127 in ruimte 127C, het voorportaal van de beide toiletten (127A, 127B). De wanden en de zoldering zijn identiek afgewerkt als in ruimte 127: gepleisterde wanden met een lambrisering van tegels, een tegelvloer en een systeemplafond. In de kopse wand (westwand) is een van de omstreeks 1948 geplaatste overdrukventielen zichtbaar. Dit ventiel vervangt een overdrukventiel dat hier bij de bouw was geplaatst.



479. De deuren van de wc's in ruimte 127C. De detaillering van de kozijnen, inclusief lijstwerk, komt overeen met wat op de bewaard gebleven ontwerptekeningen staat. De kozijnen dateren dus nog uit de bouwtijd. De deuren zijn zeer waarschijnlijk bij het herstel van omstreeks 1948 geplaatst. De wand boven de horizontale lijst bestaat uit stijl- en regelwerk, waartegen plaatmateriaal is aangebracht. Oorspronkelijk zal de horizontale lijst de bovenzijde van de toiletwanden hebben afgedekt en eindigde de wand op deze hoogte. Vermoedelijk zijn de toiletruimten in de jaren '70 volledig afgesloten door de scheidingswanden tot aan het plafond door te trekken met stijl- en regelwerk.

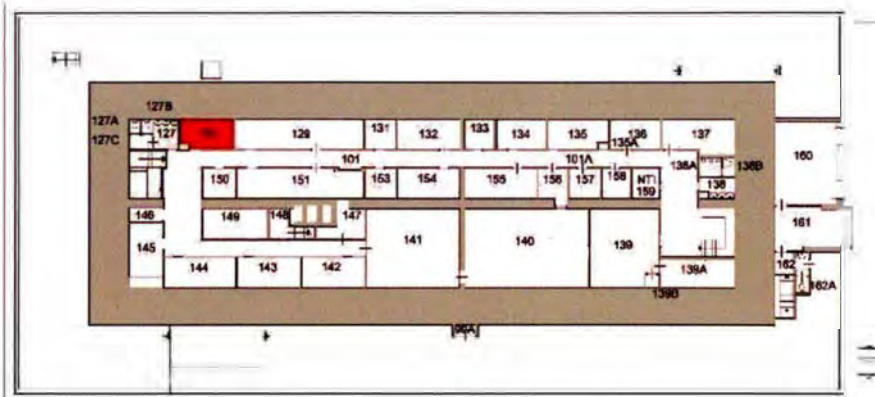


480. Het interieur van ruimte 127A. Het sanitair is in 1988 geplaatst.



481. Het interieur van ruimte 127B is identiek aan dat van ruimte 127A. Het sanitair is in 1988 geplaatst.

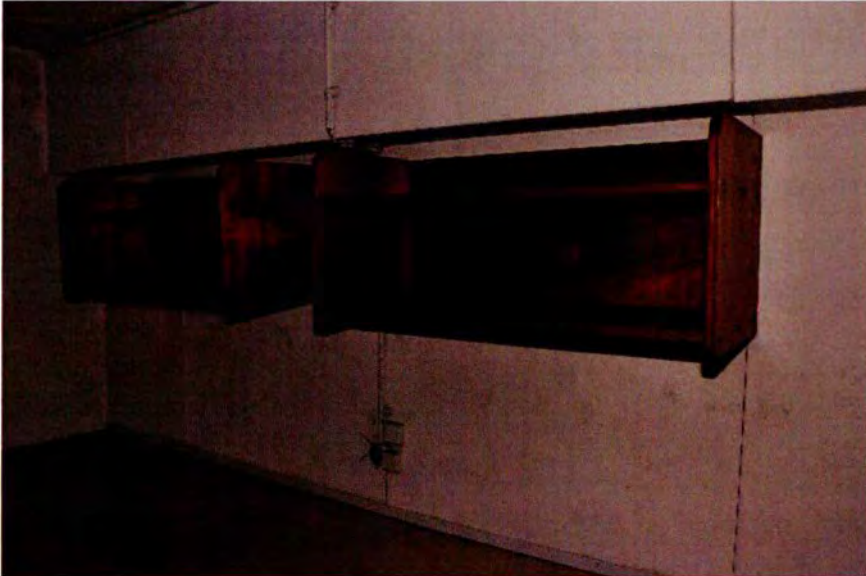


*Ruimte 128*

Bij de bouw van de bunker was dit vertrek in gebruik als toilet en wasruimte voor de heren. De opzet ervan was gelijk aan de nog bestaande indeling op dezelfde locatie ter plaatse van de begane grond. In de Koude Oorlog zijn de tussenwanden verwijderd (ca. 1948) en is het een groter vertrek geworden. De wand-, vloer- en plafonduafwerking dateert dus uit die periode van de KO. De wandkasten en tafels zijn omstreeks 1964 aangebracht.



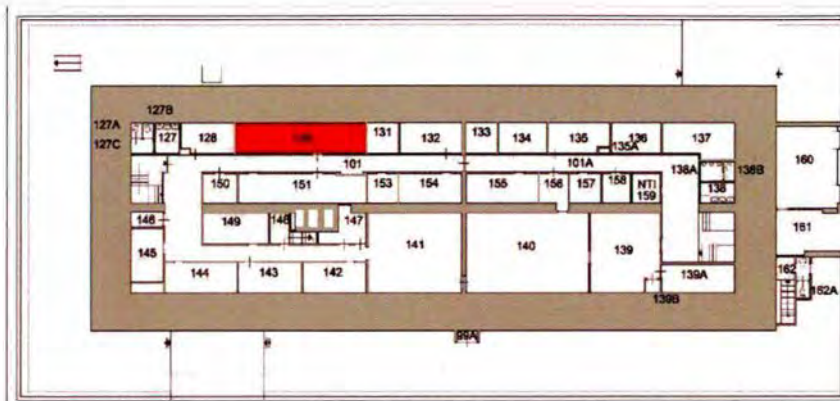
482. Ruimte 128, gezien naar het oosten. Het interieur van het vertrek dateert uit de KO-periode (1964), vermoedelijk van kort nadat de bunker door Defensie in gebruik werd genomen. De wanden en het plafond zijn afgewerkt met zachtboard. Dat zal zijn gedaan om de akoestiek van het vertrek te verbeteren. Onder het zachtboard is het pleisterwerk geschilderd. Rechts is een kanaal van de luchtverversingsinstallatie zichtbaar (1964). Onder de multiplex opbergplank is een schrijf- of werktafel tegen de wand aangebracht.



483. Ruimte 128, noordwand. Aan de wanden van het vertrek zijn uit multiplex opgebouwde opbergkasten opgehangen (1964).



484. Ruimte 128, gezien naar het westen. In de zuidwesthoek zit een leidingkoker. Het schakelmateriaal dateert van de KO.

*Ruimte 129*

Deze ruimte bestond oorspronkelijk uit vier even grote legeringsruimten, met elk zes slaappleatsen. Die vertrekken zijn bij de eerste verbouwing na WOII (1948) twee aan twee samengevoegd. In een daaropvolgende fase werd ook de tussenwand tussen twee van die vertrekken verwijderd, waardoor de huidige ruimte is ontstaan (ruimte 129-130). Van de oorspronkelijke vier deuropeningen resteren er nog twee. De wanden en de zoldering zijn met zachtboard afgewerkt. Het onderste deel van de wanden is grijs geschilderd. Het bovenste deel van de wand en het plafond zijn wit geschilderd. De vloer is een magnesienvloer (1948).



485. Ruimte 129, gezien in westelijke richting. De inrichting is gelijk aan die van de meeste vertrekken en zal bij de aanpassingen van 1964 tot stand zijn gekomen. Bij de vloer is halverwege een overgang zichtbaar met aan weerszijden een afwijkend uitgevoerde magnesienvloer. Dit is het gevolg van het verwijderen van een tussenwand. Deze wand is zichtbaar op de verbouwingstekening uit 1948. De vloerafwerking van het vertrek zal bij die eerste verbouwing zijn aangebracht. Bij een latere verbouwing, omstreeks 1964, is deze tussenmuur verwijderd, om beide vertrekken samen te voegen tot een vertrek. In deze periode zal ook het rechthoekige luchtaanvoerkanaal tegen de linkerwand zijn geplaatst. De multiplex kasten en werkbanken zijn in 1964 opgehangen. Mogelijk hebben veranderende inzichten naar aanleiding van de Cubacrisis (1962) ertoe geleid dat men de bunker heeft aangepast.



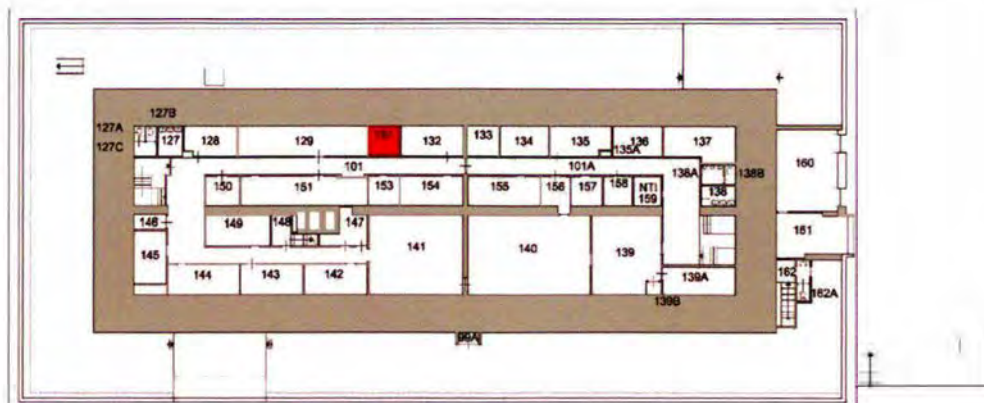
486. Ruimte 129, gezien in westelijke richting. Rechts een doorgeefluik naar ruimte 128, daterend uit de KO (1948).



487. Ruimte 129, gezien in oostelijke richting. De werktafels en de kasten erboven zijn bij de verbouwing van 1964 tot stand gekomen.



488. Ruimte 129. In de oostwand bevindt zich een doorgeefluik naar ruimte 131. Het luik werd gebruikt om berichten door te geven. De inrichting zal in 1964 tot stand zijn gekomen.

*Ruimte 131*

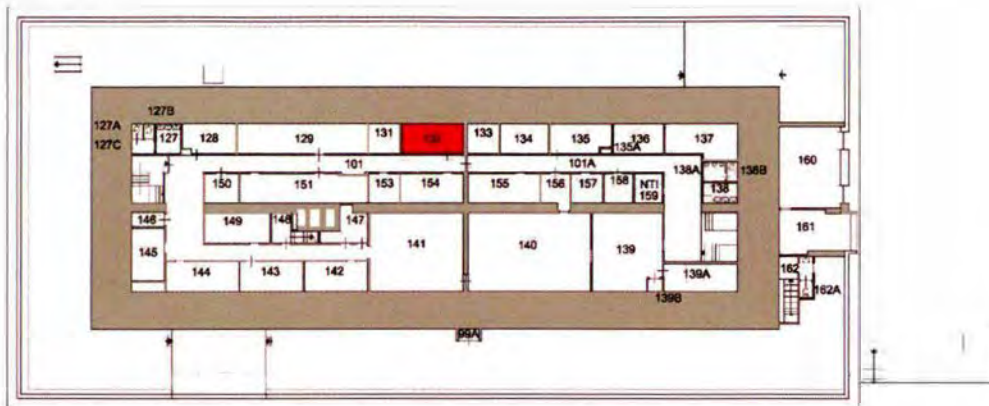
De oorspronkelijke functie van het vertrek was een legeringsruimte met zes slaapplaatsen. Het vertrek heeft zijn oorspronkelijke omvang weten te behouden. Tijdens de KO was deze ruimte in gebruik bij de Oorlogsstaf BLS, door Syscon (System Controller), en toen zijn de doorgeefluiken aangebracht (1948).



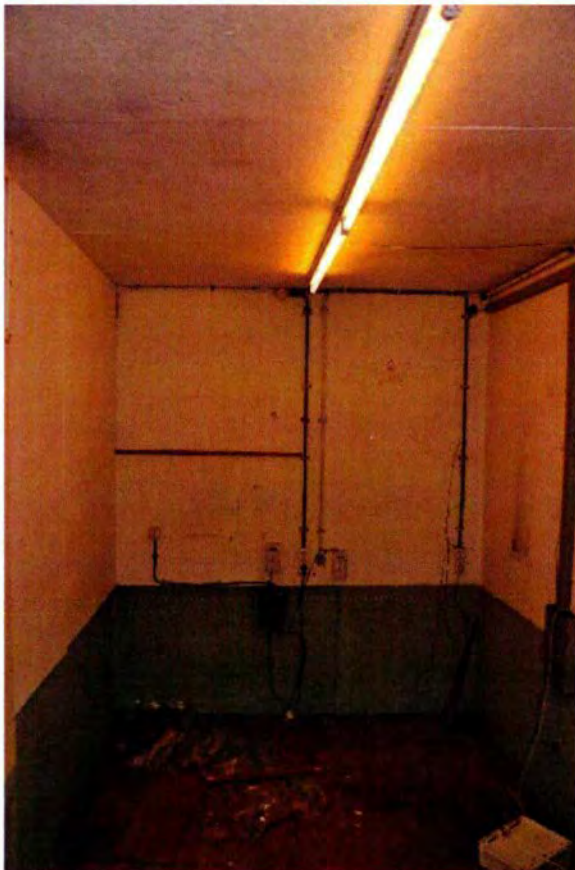
489. De zuidwesthoek van ruimte 131, dat zijn oorspronkelijke omvang heeft behouden. De inrichting is overeenkomstig de andere vertrekken die na WOII opnieuw zijn ingericht (1964). In de hoek zijn het kanaal voor de aanvoer van verse lucht en het doorgeefluik naar ruimte 129 zichtbaar. Door het luik konden berichten worden doorgegeven (1964).



490. Ruimte 131. Aan de noordzijde van het vertrek zit een kabeltoevoer met rubberen koker. Deze koker in de bunkerschil is in de KO aangebracht, waarschijnlijk voor een kabel naar een antenne op het dak. Het rubber moest waarschijnlijk ruis door het gat zoveel mogelijk voorkomen. De houders van deze kabel zijn te volgen naar ruimte 402, waar deze door een gat in de toren naar het observatieplatform gaat.

*Ruimte 132*

Het vertrek is bij de verbouwing kort na de WOII (1948) tot stand gekomen door het samenvoegen van twee legeringsruimten. Daarbij is een van de twee gangdeuren dichtgezet.



491. Ruimte 132, gezien in westelijke richting. De ruimte heeft zijn huidige omvang verkregen door het samenvoegen van twee vertrekken. De wanden van het vertrek zijn vanaf de grijs geschilderde lambrisering met zachtboard bekleed. Ook de zoldering is met zachtboard bekleed. Deze afwerkingen zal stammen uit 1964. De vloer is voorzien van een magnesiet dekvloer (1948).



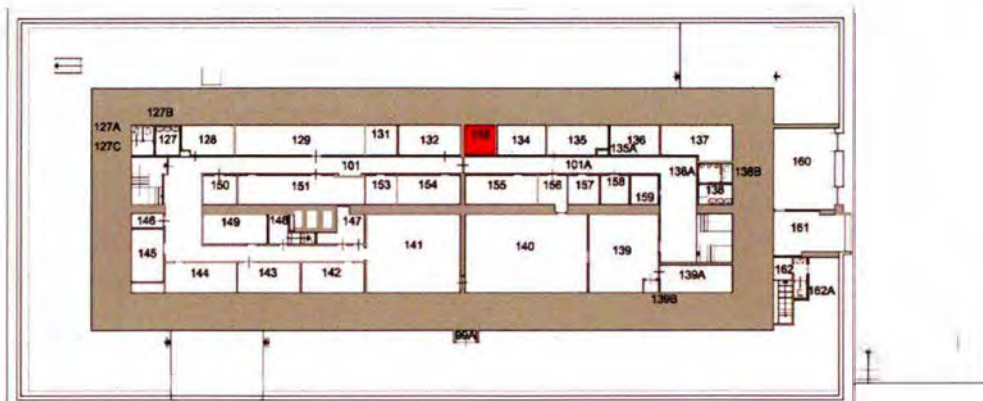


492. Ruimte 132, gezien in oostelijke richting, met in de oostwand een doorgeefluik voor berichten naar ruimte 133. Rechts naast de toegangsdeur is de dubbele luchtaanvoer uit circa 1964 zichtbaar.



493. De magnesienvloer in ruimte 132. Deze vloer is vermoedelijk bij de verbouwing van circa 1948 aangebracht.

*Ruimte 133*



Het vertrek is een van de weinige vertrekken die hun oorspronkelijke grootte van legeringsruimte hebben behouden. De afwerking van de wanden stamt uit de verbouwing rond 1964.



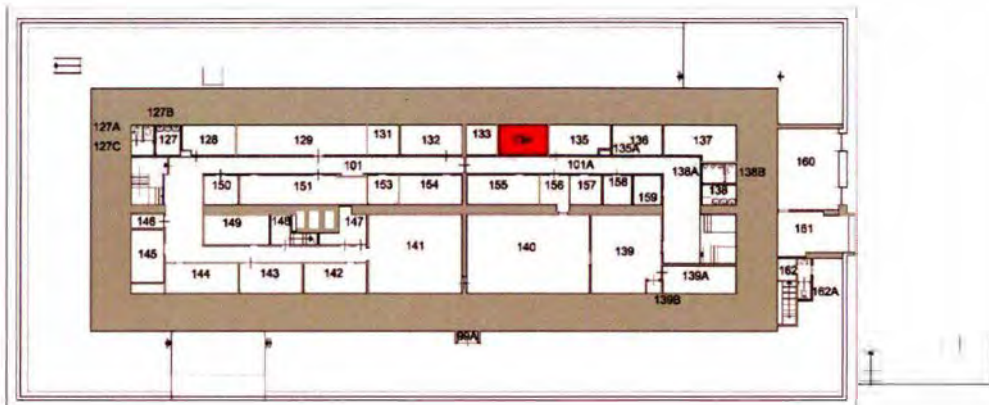
494. De noordwand van ruimte 133 met de multiplex wandkastjes uit 1964 en daaronder de opklapbare beugels waarop twee multiplex bladen als werktafel waren gemonteerd. De wanden van het vertrek zijn vanaf de grijs geschilderde lambrisering met zachtboard bekleed. Ook de zoldering is met zachtboard bekleed. Deze afwerkingen zal stammen uit 1964. De vloer is voorzien van een magnesiet dekvloer.



495. De zuidoosthoek van ruimte 133. De toegangsdeur is waarschijnlijk in de KO (1948) in een kozijn uit de bouwtijd geplaatst. In de hoek een rechthoekig blikken luchtbehandelingskanaal, dat daar bij de verbouwing van omstreeks 1964 zal zijn geplaatst.



496. De zuidwesthoek van ruimte 133. In de westwand zit een doorgeefluik voor berichten (1964). Geheel links is nog net de westelijke kozijnstijl van de toegangsdeur te zien.

*Ruimte 134*

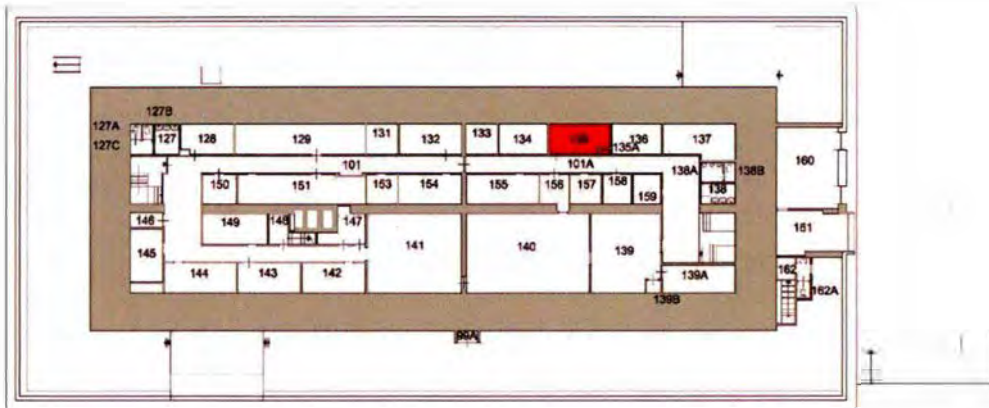
Deze ruimte is ontstaan bij de verbouwing van omstreeks 1948 door het samenvoegen van twee kleinere legeringsruimten. Hierbij is een van beide toegangsdeuren dichtgezet. De vloer is als magnesienvloer uitgevoerd. Het bovenste deel van de wanden en het plafond is voorzien van wit geschilderd zachtboard. De onderzijde van de wanden is grijs geschilderd. Bij een deel van de wanden is ook de onderzijde voorzien van zachtboard. De afwerking is in 1948 uitgevoerd.



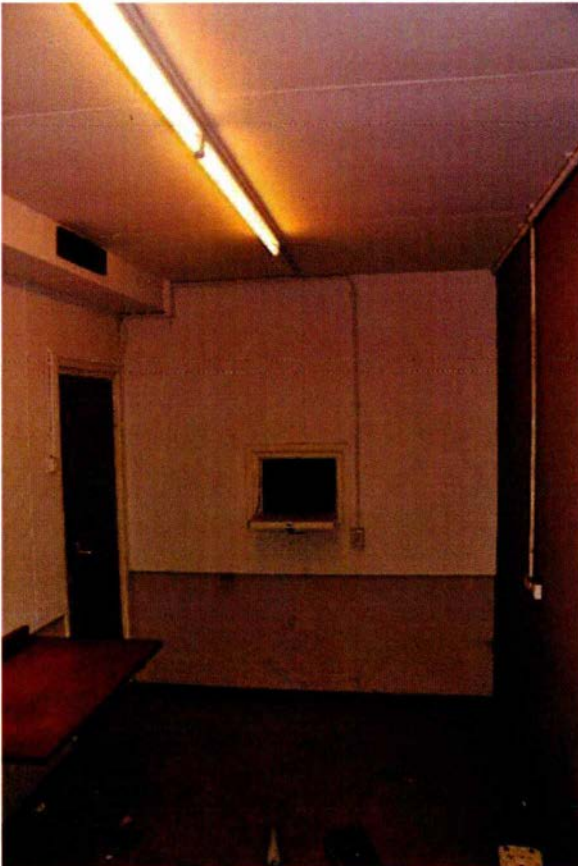
497. De zuidwesthoek van ruimte 134. Aan de westwand een opklapbare werktafel en daarboven de in multiplex uitgevoerde opbergruimte. De inrichting dateert uit 1964.



498. De oostwand van ruimte 134 met in het midden een doorgeefluik voor berichten naar ruimte 135. Rechts in de hoek is een van de luchtbehandelingskanalen (1964) zichtbaar.

*Ruimte 135*

De ruimte heeft zijn huidige vorm en omvang gekregen door het samenvoegen van twee legeringsruimten na WOII. Het bovenste deel van de wanden en het plafond zijn afgewerkt met zachtboard en wit geschilderd (1988). De vloer is voorzien van een marmoleumvloer (1988) Het onderste deel van de muren is okerkleurig geschilderd.



499. Ruimte 135, gezien in westelijke richting. In de westwand is een doorgeefluik voor berichten naar ruimte 134 opgenomen. Links de zuidwand met de toegangsdeur.



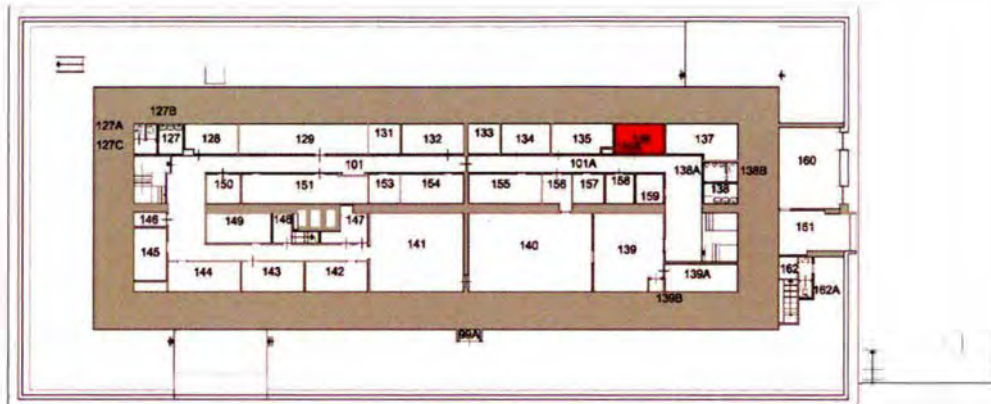
500. Ruimte 135, gezien naar het zuidoosten. Rechts twee opklapbare werktafels (1964). Het inspringende deel wordt gevormd door kastruimte 135A, die vanuit de gang wordt ontsloten. Links een doorgeefluik voor berichten naar ruimte 136.

*Ruimte 135A*

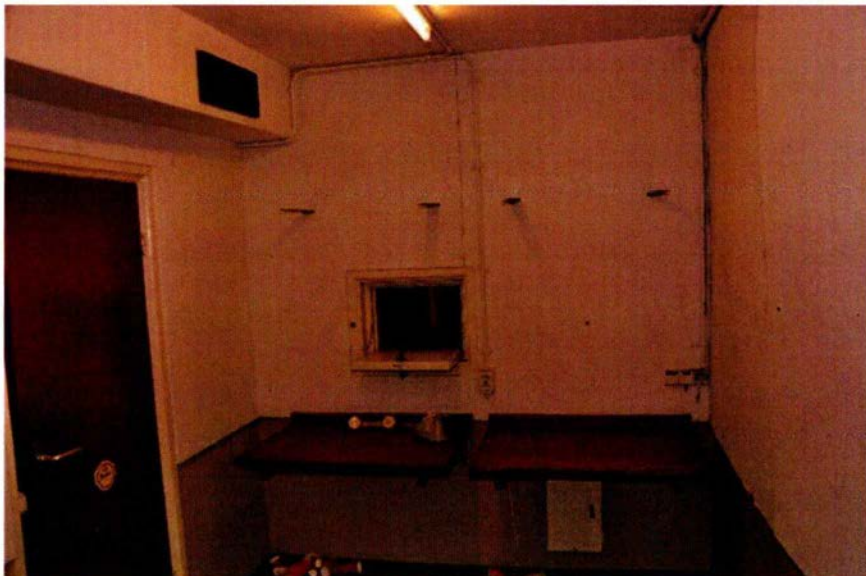


501. Ruimte 135A. Interieur van de gangkast met materiaal uit KO.



*Ruimte 136*

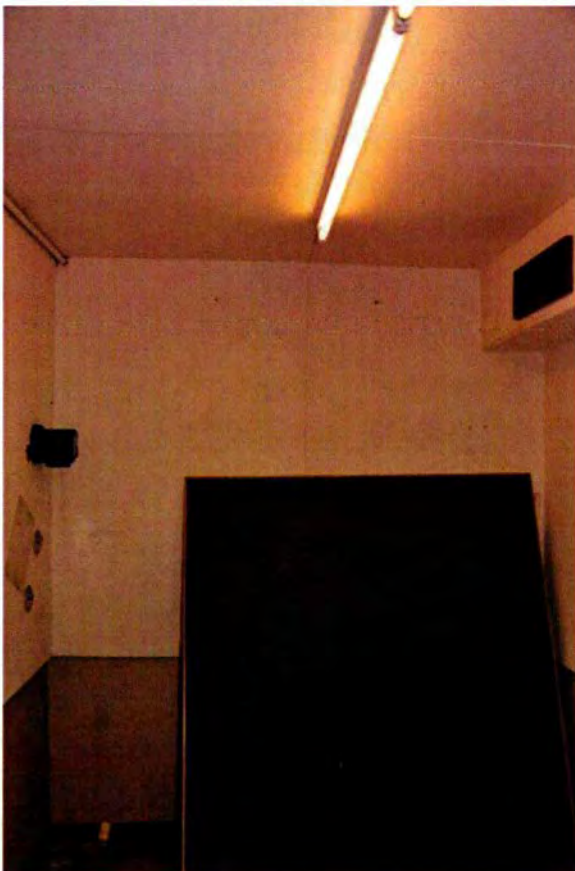
De ruimte is in de huidige omvang na WOII (1948) tot stand gekomen door het samenvoegen van de oorspronkelijke was- en toiletruimten voor dames. De huidige afwerking (spuitwerk plafond en wanden, en marmoleumvloer) stamt uit 1988.



502. Ruimte 136, gezien in westelijke richting. Links in de zuidwand de toegangsdeur, met erboven de luchtbehandelingsinstallatie (1964). Tegen de westwand zijn twee opklapbare werktafels geplaatst, met erboven een doorgeefluik voor berichten naar 135. Beide uit 1964.



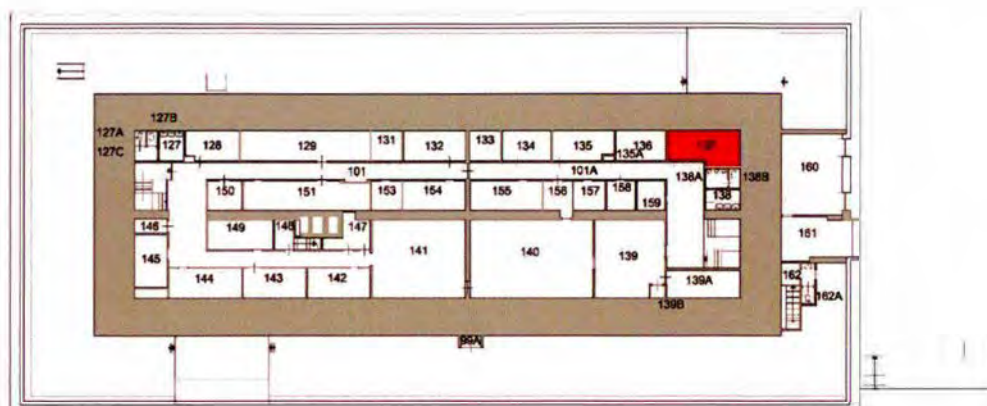
503. Ruimte 136, gezien in zuidwestelijke richting, met tegen de westwand twee opklapbare werkbladen en een doorgeefluik voor berichten. Links de toegangsdeur met erboven een kanaal van de klimaatinstallatie.



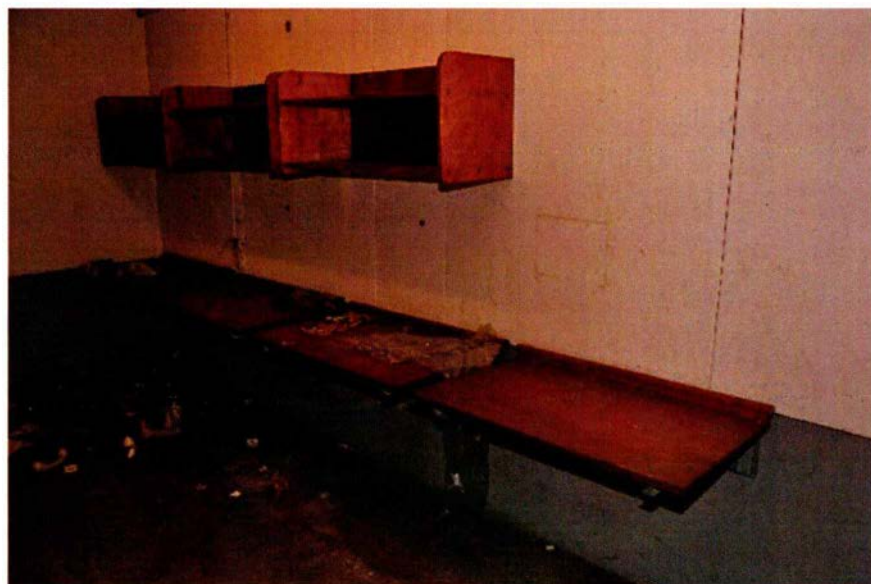
504. Ruimte 136, gezien in oostelijke richting. Geheel links is een van de overdrukventielen zichtbaar. De reden hiervoor is dat dit vertrek bij de bouw was ingericht als toiletruimte.



505. Ruimte 136, gezien in oostelijke richting. Het doorgeefluik naar ruimte 137 voor het berichtenverkeer (1964).

*Ruimte 137*

Deze ruimte is in de KO-periode (1948) tot stand gekomen door het samenvoegen van het vertrek in de noordoosthoek van de bunker met de open nisvormige gangruimte ernaast. Het vertrek is net als de meeste vertrekken voorzien van een zachtboard wandafwerking boven een lambrisering van grijs geschilderd pleisterwerk. Het plafond is eveneens met zachtboard afgewerkt (1948)



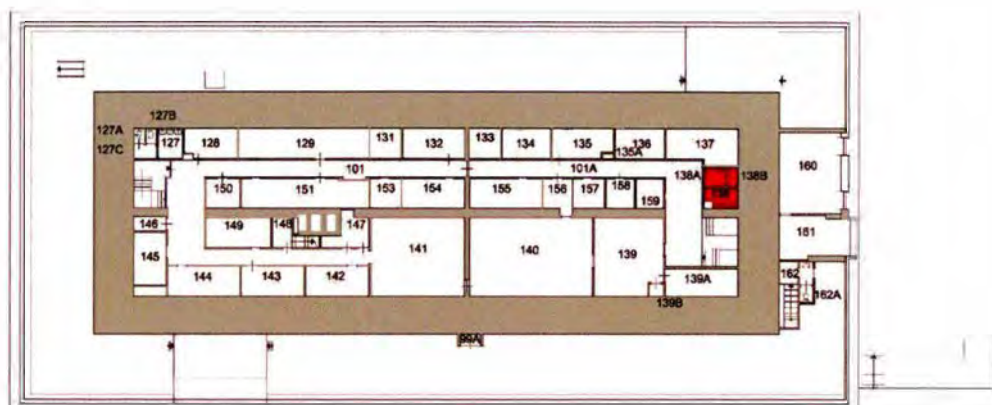
506. Ruimte 137, gezien in noordwestelijke richting. Tegen de noordwand hangen vier opklapbare werktafels en drie opbergkastjes, die alle uit 1964 dateren.



507. Ruimte 137, gezien naar het westen, met links de toegangsdeur met erboven een kanaal van de luchtbehandelingsinstallatie van de KO (1964). In de westwand het doorgeefluik voor berichten naar ruimte 136. Rechts opbergkastjes en werktafels (1964).



508. Ruimte 137, gezien naar het westen. De plafondplaten zijn hier naar beneden gezakt.

*Ruimte 138*

Ruimte 138 bevat de ruimten 138, 138A en 138B en heeft zijn oorspronkelijke functie als toiletruimte behouden. Het sanitair, plafond en wandafwerking zijn in 1988 aangebracht. De wc-ruimte heeft ter hoogte van de bovendorpel van de deur een doorgaande houten lijst. Oorspronkelijk was dit de bovenzijde van de wand. De toiletten hadden dus een open bovenzijde (vergelijk ruimte 127A, 127B, 127C).



509. De oostwand van ruimte 138, de voorruimte van de toiletten. De gepleisterde wanden hebben een lambrisering van tegels. De plint is van tegels, evenals de vloer. Het plafond bestaat uit een systeemplafond. Het sanitair en het systeemplafond dateren uit 1988. De tegels op de wanden en vloeren zijn ouder, maar dateren niet uit de bouwtijd.



510. Ruimte 138. De zuidwand met de roestvrijstalen wasbak.



511. Ruimte 138. De westwand met de toegangsdeur. Het kozijn (evenals het kozijn rechts) dateert nog uit de bouwtijd. De deur is waarschijnlijk bij herstelwerkzaamheden in de KO (1988) geplaatst. Links op de foto is een leidingkoker zichtbaar.



512. Ruimte 138A. De noordmuur met drie urinoirs uit 1988. De verdere inrichting is identiek aan ruimte 138.

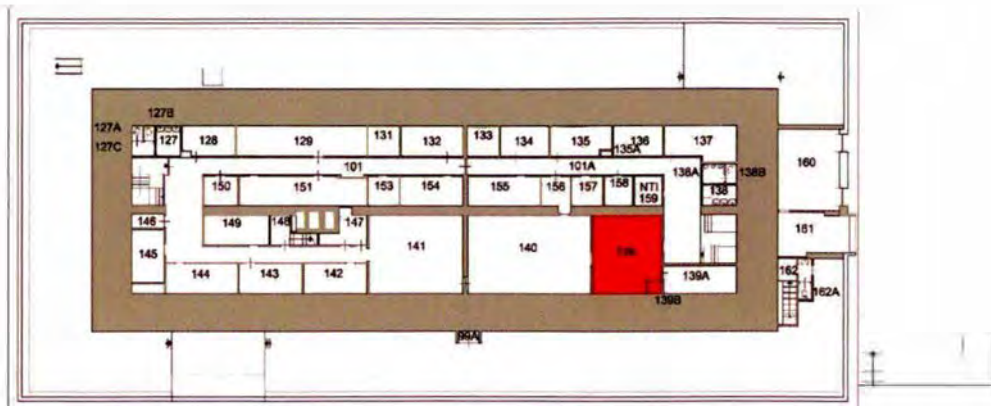


513. De scheidingswand tussen de vertrekken 138A en 138B. De bovenzijde van het deurkozijn is een doorlopende houten profiellijst. Onder deze lijst is de wand als baksteenmuur uitgevoerd, erboven als stijl en regelwerk met een bepleistering. Oorspronkelijk (1942) zal de wand niet verder hebben doorgelopen dan de houten lijst. In de KO-periode heeft men de tussenruimte dichtgezet.





514. Het interieur van wc-ruimte 138B. De closetpot is waarschijnlijk in 1988 geplaatst. Het tegelwerk is vermoedelijk ouder.

*Ruimte 139*

Ruimte 139 is in zijn huidige vorm na de Tweede Wereldoorlog ontstaan. Oorspronkelijk maakte het vertrek deel uit van een appartement op deze verdieping (vermoedelijk bestemd voor Rauter). Bij het oorspronkelijke appartement waren de muren aan de binnenzijde voorzien van houtwolcementplaten en de vloeren van een parketvloer. De parketvloer is niet meer aanwezig. Aangezien thans de wanden onder andere met zachtboard zijn afgewerkt, kan niet worden vastgesteld of de bekleding met houtwolcementplaten nog aanwezig is. Het enige dat nog aan de WOII-functie herinnert, zijn de houten onderdorpels van de deuropeningen.



515. De noordwand van ruimte 139 met aan de bovenzijde een in de KO (circa 1964) aangebracht luchtverversingskanaal.



516. Ruimte 139. De oostwand met in het midden de toegangsdeur, waarvan het kozijn uit de bouwtijd dateert. Door de deuropening is het oostelijke trappenhuis zichtbaar. Het rechter deurkozijn is ook oorspronkelijk. De deur geeft toegang tot wat op de tekeningen na WOII als radiatoruimte staat vermeld (ruimte 139A). In de rechterhoek staat een vaste kast (ruimte 139B) uit de KO-periode (circa 1964).



517. Ruimte 139. De zuidwand met aan de bovenzijde een luchtverversingskanaal van de KO. Links de inbouwkast, eveneens uit de KO-periode (circa 1964). De wanden zijn aan de bovenzijde afgewerkt met zachtboardplaten en hebben een lichtbruin geschilderde lambrisering. In deze ruimte is een kaartenrails aanwezig, wat het KO-gebruik van deze ruimte toont als een van de commandoruimtes voor de Oorlogsstaf BLS (zie ook ruimten 140 en 141).



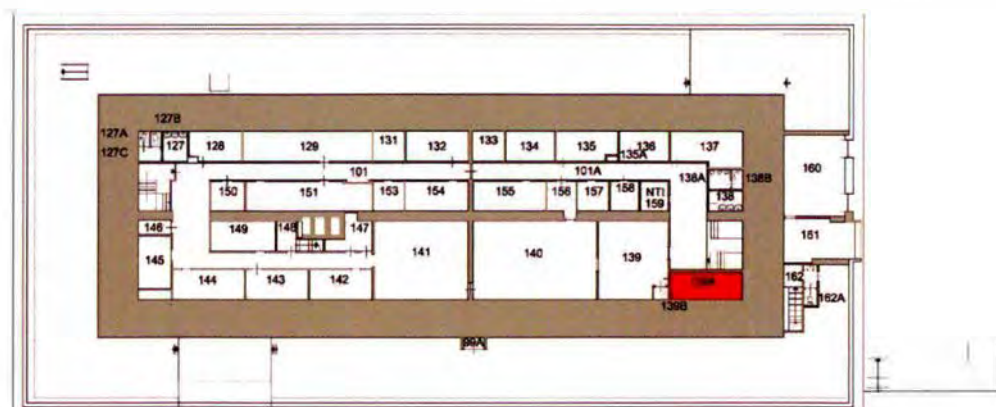
518. De westwand van ruimte 139, met in het midden de doorgang naar ruimte 140.



519. Het plafond van ruimte 139. De in gewapend beton uitgevoerde bovenzijde van de bunker is afgewerkt met zachtboardplaten. De verlichting wordt verzorgd door lichtbakken met tl-buizen. Alles aangebracht in de KO (circa 1964).



520. Ruimte 139. De vloer met linoleum, waar in de WOII-periode nog parket lag.

*Ruimte 139A*

Het vertrek maakte in de WOII deel uit van een appartement op deze verdieping (vermoedelijk bestemd voor Rauter). De huidige afwerking van wanden en vloeren is overeenkomstig het KO-beeld van de bunker. Mogelijk is deze ruimte gebruikt als radiatoruimte of telefooncentrale, gezien de aansluitingen in deze ruimte. En is waarschijnlijk ook zo gebruikt door de Marine en de Oorlogsstaf BLS. Hieraan herinnert de bekabeling. Het aanvoerkanaal voor verse lucht kan nog uit de bouwtijd stammen.



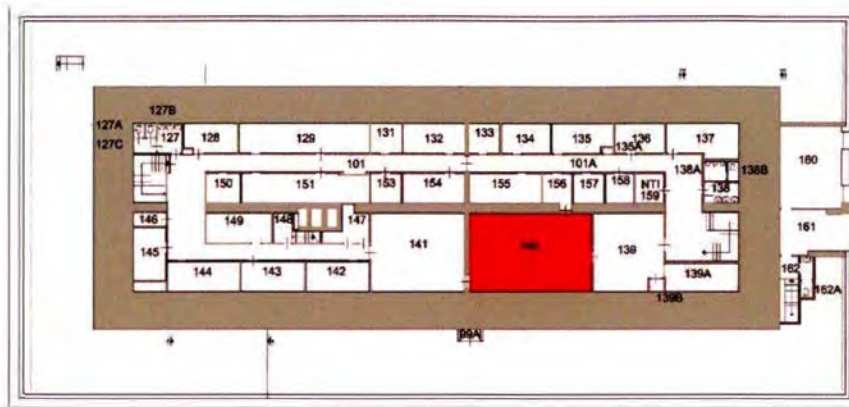
521. Ruimte 139A, gezien in oostelijke richting.



522. Ruimte 139A, gezien naar het westen. De deuropening en het kozijn behoren tot de oorspronkelijke opzet (1942). De deur zelf is waarschijnlijk na WOII (1948) geplaatst. Ook hier is de oorspronkelijke houten onderdorpel nog aanwezig. Linksboven is de luchtverversingsinstallatie zichtbaar. Mogelijk stamt dit deel van de installatie nog uit de bouwtijd van de bunker.



523. Ruimte 139A, gezien naar het zuiden. De mogelijk nog uit de bouwtijd stammende luchtbehandelingsinstallatie.

*Ruimte 140*

De ruimte maakte oorspronkelijk deel uit van een appartement op deze verdieping (vermoedelijk bestemd voor Rauter). Bij de KO-herindeling (1948) zijn vrijwel alle tussenwanden verwijderd en is dit deel geheel nieuw ingericht. Tot aan 1988 waren de sanitaire ruimten aan de noordzijde nog aanwezig. Tijdens de KO zijn ter plaatse van het voormalige appartement twee grote vertrekken gerealiseerd, die als commandoruimtes zijn gebruikt voor de Oorlogsstaf BLS. De landkaarten en het ophangstelsel herinneren hier nog aan. De afwerking van de wanden bestaat voor het bovenste deel, overeenkomstig de andere vertrekken, uit zachtboard beplating. Eronder zijn de wanden geschilderd. De overgang met de vloer wordt gevormd door een houten plint. Of de oorspronkelijke afwerking met Heraklith-platen achter de latere wandafwerking nog aanwezig is, is niet bekend. De oorspronkelijke parketvloer is volledig verloren gegaan. In 1988 zijn het spuitwerk van plafond en wanden aangebracht en nieuw marmoleumvloer gelegd.



524. Ruimte 140. Het oostelijke deel van de noordwand met kaartenrails en luchttoevoerkanaal. Rechts de toegang tot het vertrek vanuit ruimte 156, dat oorspronkelijk diende als voorportaal tot het appartement in het zuidoostelijke deel van de verdieping.



525. Ruimte 140. De oostwand met in het midden de deuropening naar ruimte 139. Deze is in 1948 geplaatst. Links en rechts kanalen van de luchtverversingsinstallatie.



526. Ruimte 140. Een schakelkast voor telefonie zoals deze tijdens de KO werd gebruikt door de Oorlogsstaf BLS.





527. Het oostelijke deel van de zuidwand van ruimte 140. Langs de bovenzijde loopt het kanaal van de luchtverversingsinstallatie (1964). De voorsprong in het metselwerk is een verticaal onderdeel van de installatie. In deze ruimte bevinden zich rondom ook meerdere rijen rails voor landkaarten.



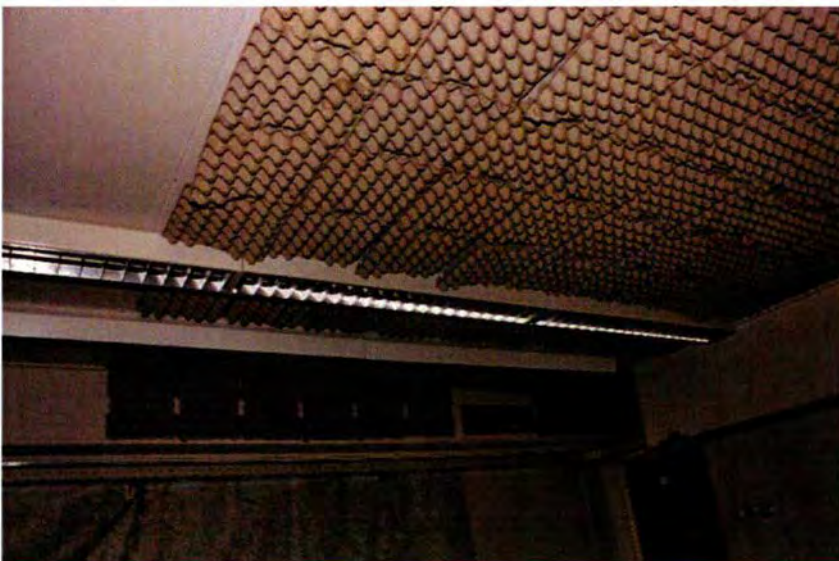
528. Ruimte 140, zuidwand. Detail van de luchtverversingsinstallatie met schakelaar. Op geen enkele andere plek in de bunker is een schakelaar aanwezig voor ventilatie. Onderaan een inkijkje in het luchtbehandelingskanaal.



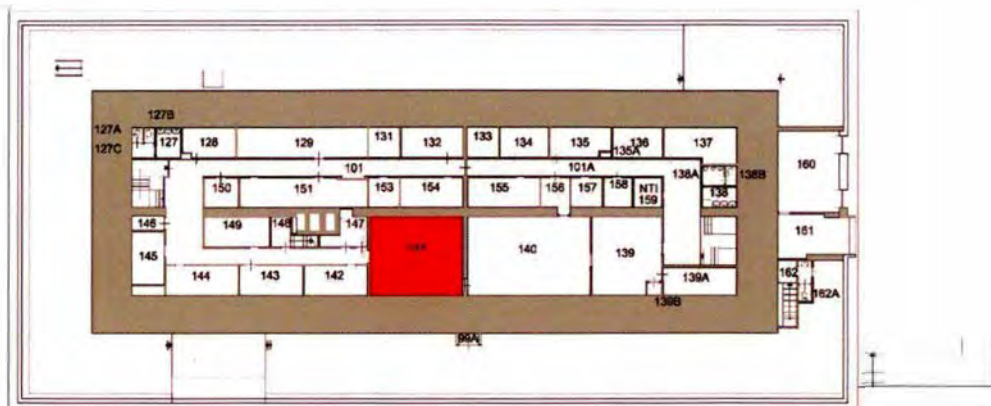
529. Ruimte 140. Het westelijke deel van de zuidwand, waaraan nog kaarten hangen aan een kaartenrails (uit KO tijd (circa 1964?). Rechts de westwand met de doorgang naar ruimte 141. Tijdens WOII zat er geen deuropening in de wand. Deze is in 1948 geplaatst.



530. De westwand van ruimte 140. Dit is een dikke bakstenen scheidingsmuur die de bunker in een westelijk en een oostelijk deel onderverdeelt. De deuropening links is in de KO-periode toegevoegd (circa 1964?). Tijdens WOII zat er geen deuropening in de wand.



531. Ruimte 140. Deel van het plafond aan de westzijde. Hier zijn tegen de zachtboardplaten eierdozen geplakt om de akoestiek te verbeteren. Vermoedelijk bedekten deze eierdozen voorheen het gehele plafond.

*Ruimte 141*

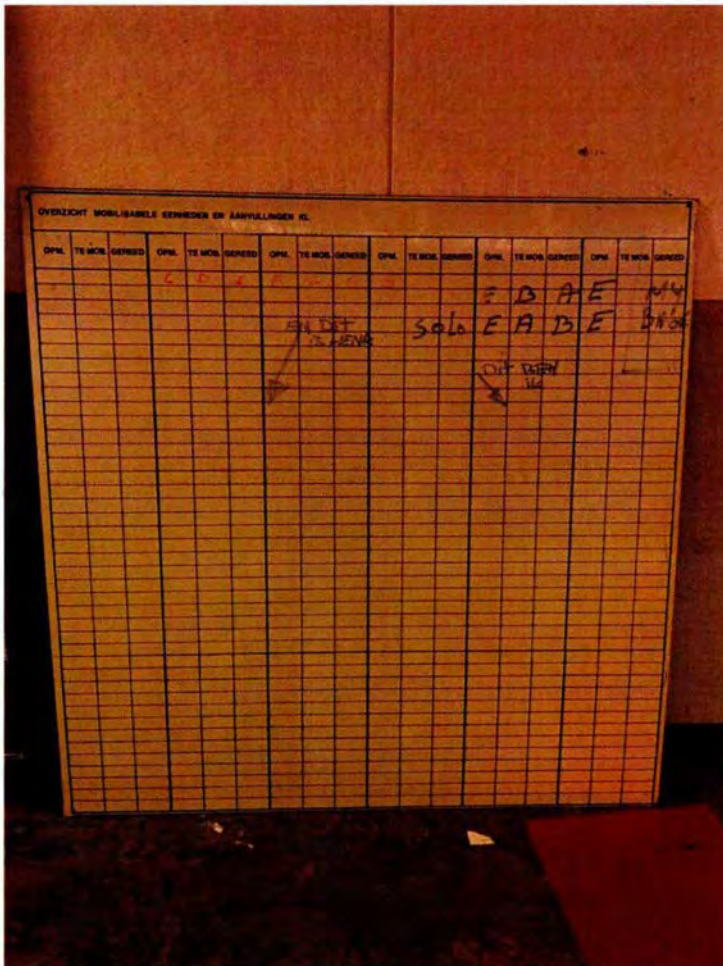
Deze ruimte is in 1948 ontstaan door het samenvoegen van een aantal legeringsruimten in het westelijke deel van de bunker. Oorspronkelijk bevonden zich hier twee maal drie legeringsvertrekken aan weerszijden van een centrale middengang. Voor de samenvoeging is de centrale gang ingekort. De ruimte is net als de meeste vertrekken in de KO-periode (1948) afgewerkt met zachtboard op de wanden en linoleum op de vloeren. In tegenstelling tot die vergelijkbare vertrekken bestaat het plafond hier uit gipsplaten, die in 1988 het zachtboard hebben vervangen. In hetzelfde jaar is ook de vloer voorzien van marmoleum en de wanden opnieuw van spuitwerk voorzien.



532. De noordwand van ruimte 141. Het ophangstelsel voor landkaarten laat zien dat ook dit vertrek tijdens de KO een operatiekamer was, evenals de naastgelegen ruimte 140.



533. Ruimte 141, noordwand. Detail van het kaarten ophangstelsel.



534. Ruimte 141. Een oefenbord voor de Oorlogsstaf BLS, dat het overzicht zou moeten weergeven van de mobilisabele eenheden en aanvullingen van de Koninklijke Landmacht.



535. De oostwand van ruimte 141. Deze dikke bakstenen muur verdeelt vanaf de bouw de verdieping in een oostelijk en in een westelijk deel. De huidige doorgang naar ruimte 140 is pas bij de modernisering na WOII (1948) aangebracht. De detaillering van het kozijn en het lijstwerk wijkt dan ook af ten opzichte van de andere deurkozijnen in de bunker.



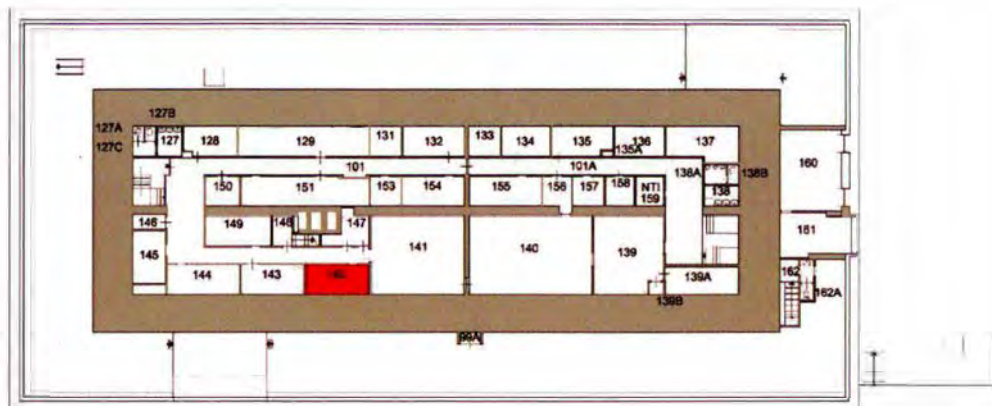
536. Ruimte 141. De zuidwand, gezien naar het westen.



537. De westwand van ruimte 141. De deur in het midden geeft toegang tot de middengang van het westelijke deel van de bunker (ruimte 101). Oorspronkelijk strekte de gang zich verder uit naar het oosten, maar bij de aanleg van ruimte 141 gedurende de KO (1948) is de gang ingekort.



538. Ruimte 141. Detail van de kluis die in deze ruimte staat.

*Ruimte 142*

Het vertrek heeft zijn huidige omvang in 1948 gekregen door het samenvoegen van twee legeringsruimten. De wandafwerking bestaat uit zachtboard tegen de zoldering en het bovenste gedeelte van de wanden. De vloer is van magnesiet. Het onderste gedeelte bestaat uit beige gesausd stucwerk. De afwerking dateert uit 1948.



539. Ruimte 142, gezien naar het oosten. Het bovenste deel van de wanden en het plafond zijn in verband met de geluidsisolatie bekleed met zachtboard voorzien van een gaatjespatroon. Het onderste deel van de muren is gestuct en grijs gesausd. Tegen de zuidwand staat een houten werktafel (mogelijk 1948) met erboven kastjes (1964). In de noordwand zit de toegang tot het vertrek, waarvan het kozijn met lijstwerk uit de bouwtijd dateert en de deur uit de KO (1948).

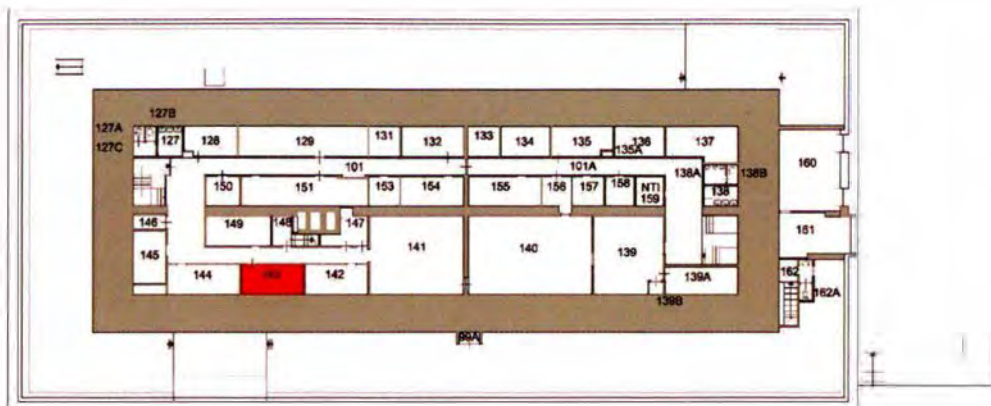


540. De zuidwand van ruimte 142, gezien naar het oosten, met de werktafel en de uit multiplex samengestelde kastjes (1964).



541. Ruimte 142, gezien in westelijke richting. Rechts, in de hoek is de rechthoekige leiding van de luchtbehandeling zichtbaar, die hier in de KO is geplaatst (circa 1964).



*Ruimte 143*

Het vertrek is in de KO-periode (1948) tot stand gekomen door het samenvoegen van twee legeringsvertrekken. De wandafwerking bestaat uit zachtboard tegen de zoldering en het bovenste gedeelte van de wanden. De vloer is magnesiet. Het onderste gedeelte bestaat uit grijs gesausd stucwerk. De afwerking dateert uit 1948.



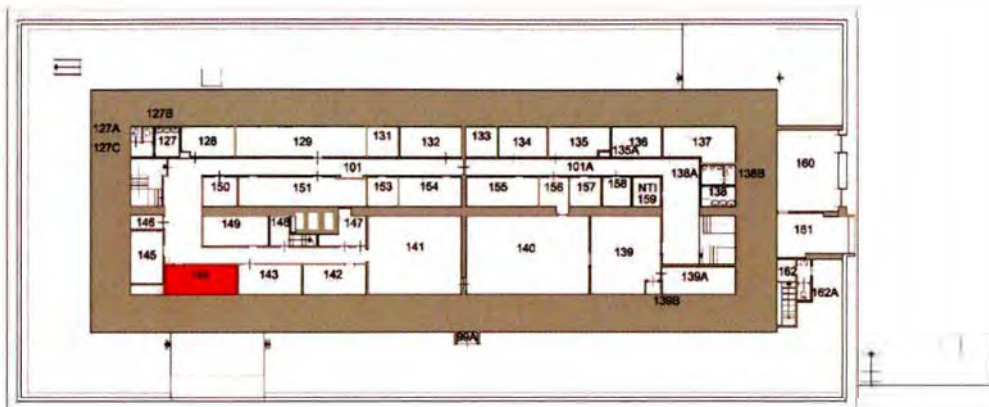
542. Ruimte 143, gezien in oostelijke richting. De kastjes zijn in 1964 tegen de noord-, zuid- en oostwand geplaatst. In de oostwand is ook een doorgeefluik voor berichten opgenomen, richting ruimte 142. In de noordoosthoek is het een luchtbehandelingskanaal (1964) zichtbaar. Het bovenste deel van de wanden en het plafond zijn voorzien van geperforeerde zachtboardplaten. Ter plaatse van een verwijderde plaat is het oorspronkelijke gestucte plafond nog zichtbaar. Het onderste deel van de wanden is gestuct en gesausd. Het doorgeefluik is dichtgezet.



543. Ruimte 143, gezien naar het westen. In de westwand is een doorgeefluik voor berichten opgenomen, richting ruimte 144 (1948). In tegenstelling tot de hiervoor besproken doorgeefluiken is hier een verticaal bewegende schuif aanwezig. Rechts is een klein deel van de toegangsdeur in de noordwand zichtbaar.



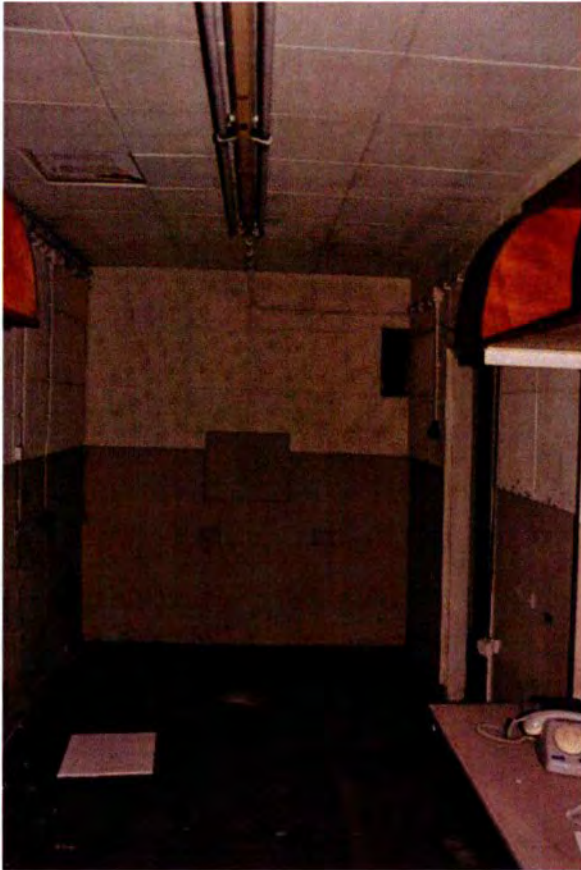
544. Ruimte 143. Beeld van de magnesienvloer (1948).

*Ruimte 144*

Het vertrek is na WOII (1948) tot stand gekomen door een van de legeringsvertrekken samen te voegen met de open ruimte aan het eind van het brede deel van de U-vormige centrale gang (ruimte 101). De wandafwerking bestaat uit zachtboard tegen de zoldering en het bovenste gedeelte van de wanden. De vloer is van magnesiet. Het onderste gedeelte bestaat uit grijs gesausd stucwerk. De afwerking dateert uit 1948.



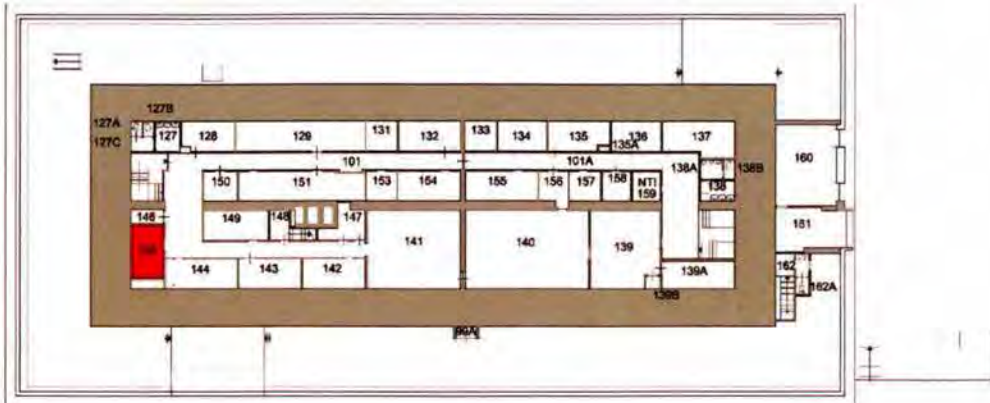
545. Ruimte 144, gezien in oostelijke richting. De multiplex kastjes aan de noord- en de zuidwand zijn omstreeks 1964 toegevoegd. In de kopse wand is het doorgeefluik voor berichten naar ruimte 143 zichtbaar. De kasten en werktafels zijn door middel van ijzeren profielen tegen de wanden geplaatst. De bouten zijn aan de andere kant van de wand zichtbaar, in gang 101, maar zijn niet toegepast op andere plekken.



546. Ruimte 144, gezien in westelijke richting. In de noordwand (rechts) zit de toegangsdeur, die hier als schuifdeur is uitgevoerd (zie volgende afbeelding). In de kopse wand een dichtgezet doorgesluik richting ruimte 145.



547. De toegang tot ruimte 144, gezien vanuit de gang. De deur is als schuifdeur uitgevoerd. Vermoedelijk was er niet voldoende ruimte om de deuren open te laten draaien. Dit in tegenstelling tot bijna alle andere deuren, die aan scharnieren zijn afgehangen.

*Ruimte 145*

Het vertrek is ontstaan door twee bestaande legeringsvertrekken samen te voegen (1948). De wandafwerking bestaat uit zachtboard tegen de zoldering en het bovenste gedeelte van de wanden. De vloer is magnesiet. Het onderste gedeelte bestaat uit gesausd stucwerk. De afwerking dateert uit 1948.



548. Ruimte 145, gezien naar het zuidoosten, met het uit 1964 stammende meubilair. Links de toevoer van verse lucht (1964). Deze wijkt enigszins af ten opzichte van de elders toegepaste installatie. De buis aan de bovenzijde is de doorvoer naar ruimte 146.



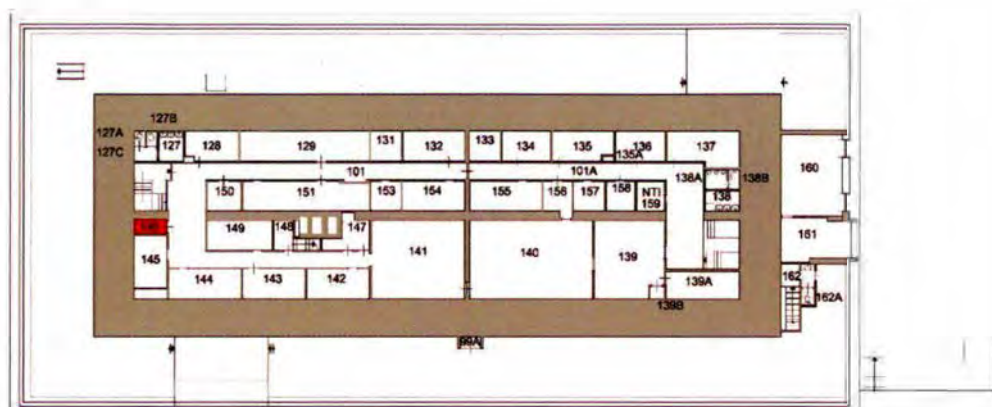
549. Ruimte 145, de oostwand. Detail van de multiplex wandkast (1964) met naamplaatjes zoals: Aktie G1, Aktie G4, Aktie VBDCEN.



550. Ruimte 145. De zuidwand met een ophangconstructie voor landkaarten. Op de plastic bovenlaag is nog een laatste oefensituatie zichtbaar.



551. Ruimte 145, gezien naar het noorden. Rechtsboven loopt de buis van de luchtbehandeling (1964) naar ruimte 146. Linksboven is een ventilatierooster zichtbaar, dat in verbinding staat met ruimte 146. Rechts de toegangsdeur in de oostwand.

*Ruimte 146*

De oorspronkelijke functie van het vertrek is niet bekend. Sinds de verbouwing in 1948 heeft het een inrichting die vergelijkbaar is met die van de andere toen ingerichte vertrekken. De wanden bestaan uit zachtboard tegen de zoldering en het bovenste gedeelte van de wanden. Het onderste gedeelte bestaat uit grijs gesausd stucwerk. De vloer is van magnesiet. De afwerking dateert uit 1948.



552. Ruimte 146. De westwand met een multiplex kast uit 1964. Een deel van het tegen het plafond aangebrachte zachtboard is niet meer aanwezig, waardoor de oorspronkelijke afwerking met wit geverfd stucwerk zichtbaar is.

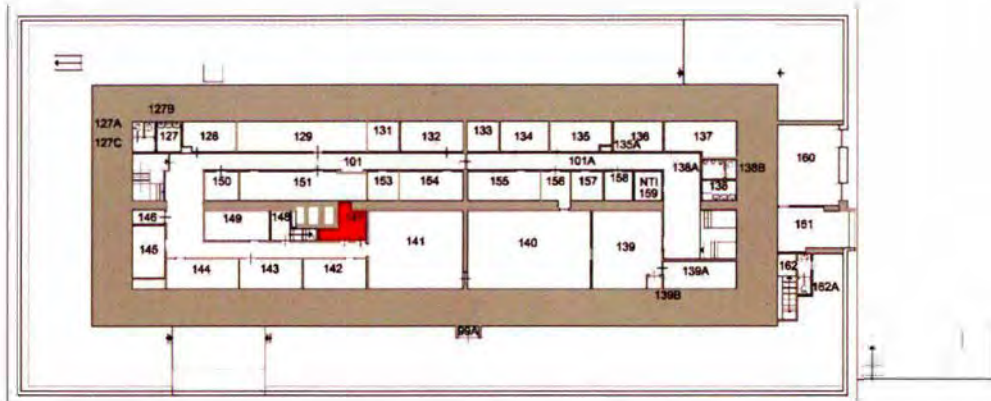




553. Ruimte 146. De oostwand met de toegang, waarvan het kozijn met de afwerklijst nog uit de bouwtijd dateert. De deur is na WOII (1948) gewijzigd in een schuifdeur (zie de volgende afbeelding).



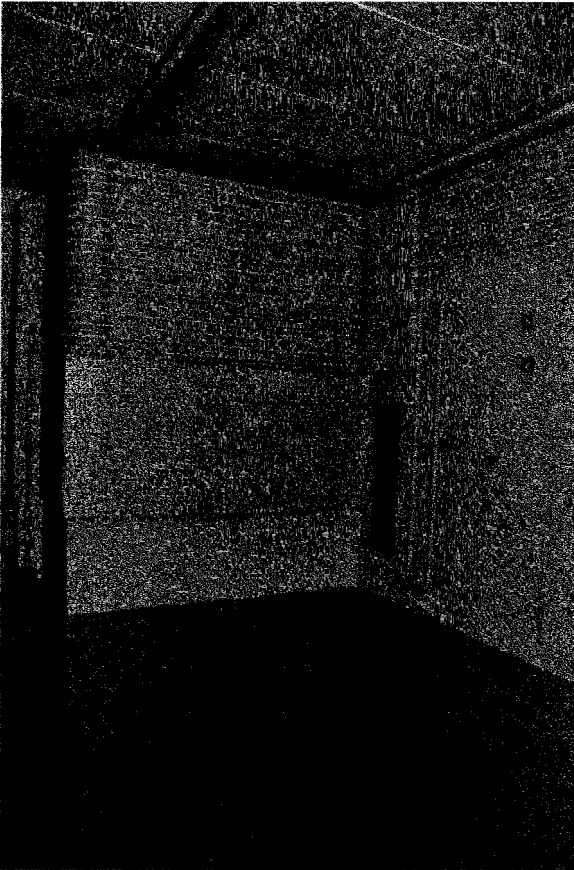
554. Ruimte 146. De toegangsdeur is als schuifdeur uitgevoerd; dit in tegenstelling tot bijna alle andere deuren, die aan scharnieren zijn afgehangen. Vermoedelijk was er onvoldoende ruimte om de deuren open te laten draaien.

*Ruimte 147*

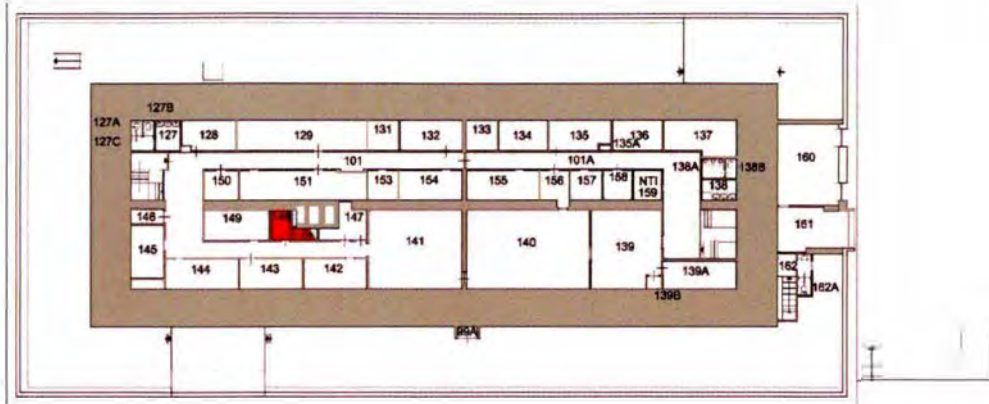
Ruimte 147 is een restruimte naast het blok met de afvoerkanalen en de trap naar de zolderverdiepingen. Thans is het vertrek toegankelijk via twee naast elkaar geplaatste deuren in de zuidwand. Op de plattegrond uit de bouwtijd van de bunker staan ook twee openingen naast elkaar getekend, al doet de wijze van tekenen vermoeden dat de oostelijke opening oorspronkelijk een venster was. De detaillering van de kozijnen doet echter vermoeden dat beide kozijnen uit de bouwtijd van de bunker dateren. Het bovenste deel van de wanden in het vertrek is wit geschilderd, het onderste deel is grijs geschilderd. Na de Tweede Wereldoorlog is het bovenste deel van de wanden en de zoldering bekleed met zachtboardplaten (1948).



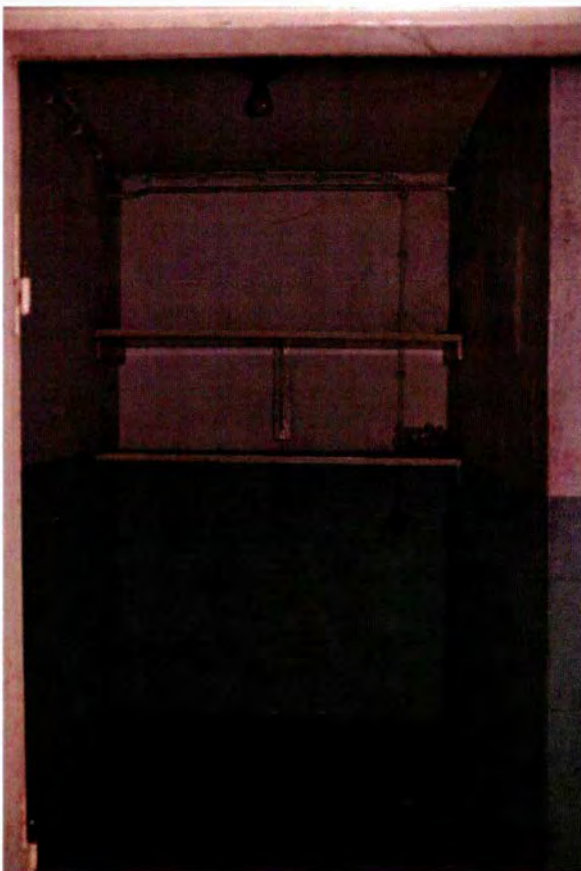
555. Ruimte 147, gezien naar het westen, met de ruimte onder de trap. Links de scheidingswand met de gang (ruimte 101).



556. Ruimte 147, gezien naar het noordoosten. In de oostwand (rechts) is een opening voor de luchtbehandeling zichtbaar (1964).

*Ruimte 148*

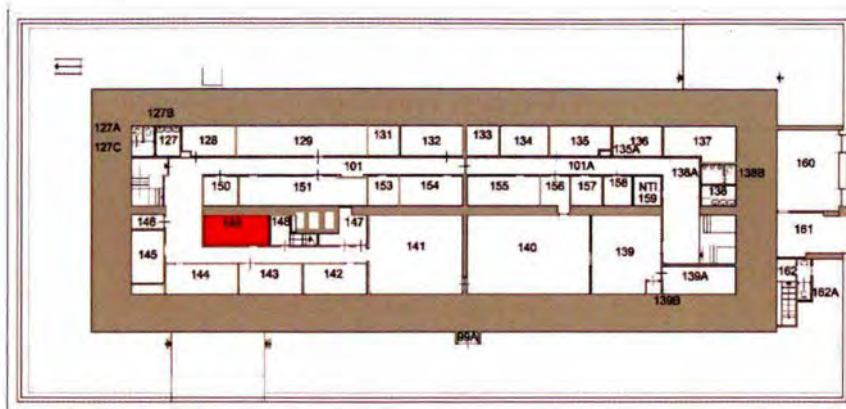
Deze ruimte vormt het voorportaal van de trap naar de zolderverdiepingen. De wanden zijn gepleisterd. De onderste helft is grijs en de bovenste helft is wit geschilderd. De zoldering is eveneens gepleisterd en wit geschilderd (1948). De vloer is als terrazzovloer uitgevoerd en dateert nog uit de bouwtijd.



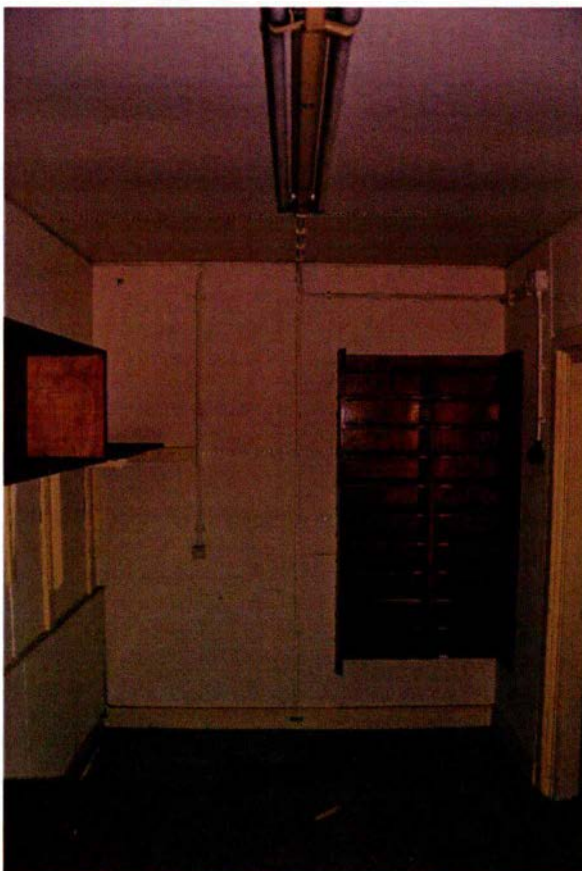
557. Ruimte 148, gezien naar het noorden. Of de kleurstelling uit de bouwtijd dateert of later is aangebracht, kan na nader onderzoek worden vastgesteld.



558. Ruimte 148, trap richting zolder. Gezien naar het oosten.

*Ruimte 149*

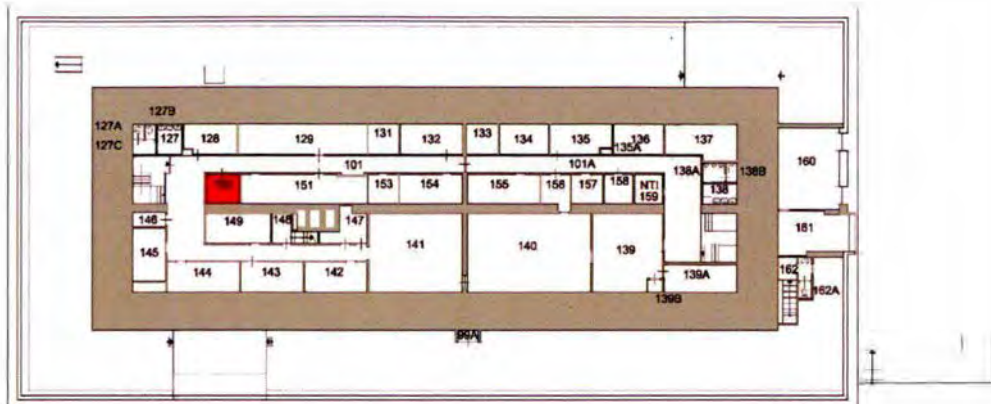
Het vertrek was oorspronkelijk door een scheidingsmuur in twee vertrekken van gelijke grootte onderverdeeld. Beide vertrekken dienden als legeringsruimten. Bij de verbouwing in 1948 is de scheidingsmuur verwijderd en is de westelijke deuropening dichtgezet. De afwerking van de wanden en het plafond met zachtboard komt overeen met het algemene beeld van de KO-periode (1948). De vloer is van magnesiet.



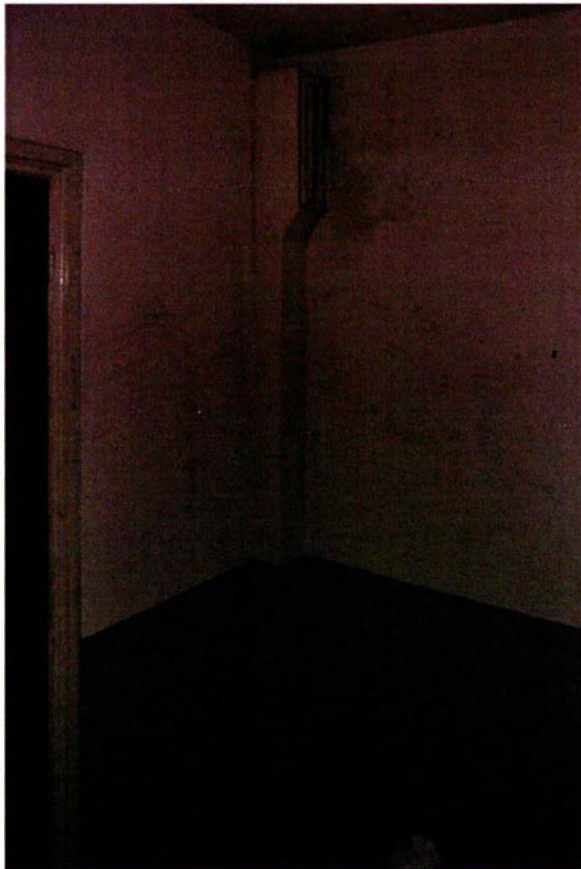
559. Ruimte 149, gezien naar het oosten met in de zuidwand (rechts) de toegangsdeur. Deze deur is - in tegenstelling tot de meeste andere deuren - als schuifdeur uitgevoerd. De kasten van multiplex dateren uit 1964. De kast op de oostwand toont bij de vakken nog de namen (afkortingen) van de verschillende secties van de Oorlogsstaf BLS, welke waarschijnlijk ook corresponderen met de functies van de ruimtes op de eerste verdieping, te weten: Kab/CS/AZ, SSOKMAR, LAMID, SSOGWT, SOMOB, VRV/WK, JZ, LSO KLU, NBC, LSO KM, SSOV, LSO NTC, SSOPV, LSO North, SSOMV, TERRKDON, SSOGDKL, G1 (zie betekenis afkortingen Deel I)



560. Ruimte 149, gezien naar het westen, met de werktafels en kasten van multiplex uit 1964. In de westwand is een schuifvenster opgenomen, dat diende als loket. Dit venster stamt uit de KO-periode (1948). De afwerking is vergelijkbaar met de overige vertrekken.

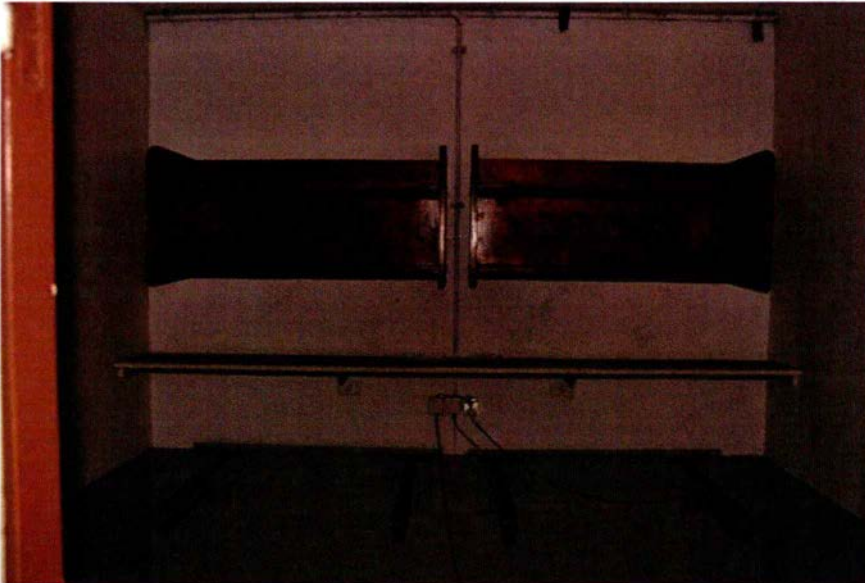
*Ruimte 150*

Het vertrek heeft zijn oorspronkelijke omvang als legeringsruimte behouden, maar de functie is gewijzigd. Het venster dat na WOII (1948) in de westwand is ingebroken en de locatie nabij de trap wijzen op een portiers- of receptiefunctie, of een functie als secretariaat van de Oorlogsstaf BLS gedurende de KO. Het bovenste deel van de wanden en het plafond zijn met zachtboardplaten afgewerkt (1948). Het onderste deel van de muren is grijs geschilderd.



561. Ruimte 150. De noordoosthoek met een metalen kanaal van de luchttoevoer, dat na WOII is geplaatst (1964).





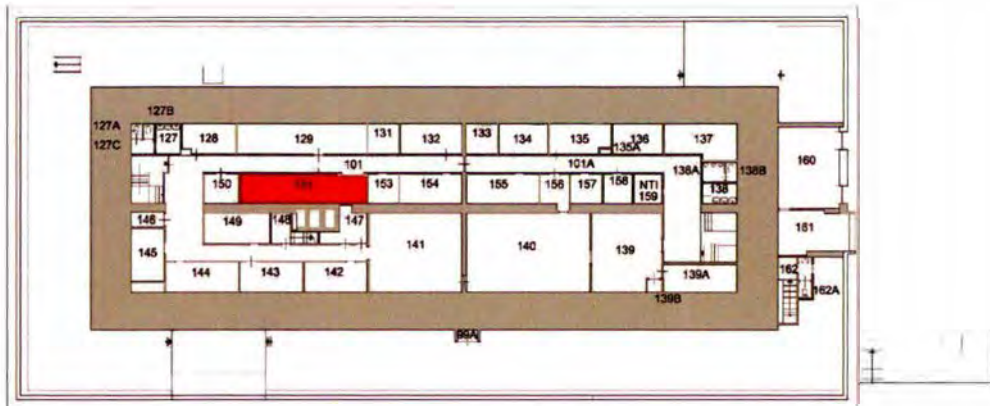
562. Ruimte 150. De zuidwand met de in 1964 geplaatste kasten en werkbladconstructie. De werkbladen zelf ontbreken.



563. Ruimte 150. Een van de beugels waarop de werkbladen waren gemonteerd (1964). Deze konden opgeklapt worden.



564. Ruimte 150. De westwand met de opening, waaruit blijkt dat het vertrek tijdens de KO een loket- of receptiefunctie had. De opening is in de KO-periode (1964) toegevoegd.

*Ruimte 151*

Het vertrek heeft in twee fasen zijn huidige omvang gekregen. Oorspronkelijk bestond dit deel uit vier afzonderlijke, even grote legeringsruimten. Deze zijn bij de verbouwing van 1948 samengevoegd tot twee grotere ruimten. Bij een latere verbouwing (waarschijnlijk 1964) zijn deze twee vertrekken samengevoegd tot de huidige grote ruimte. De inrichting en afwerking zijn overeenkomstig de andere vertrekken, die hun verschijningsvorm omstreeks 1964 hebben gekregen. De wanden zijn bekleed met zachtboard (1948). Het onderste deel ervan is grijs geschilderd, het bovenste deel wit. Ook het plafond is voorzien van wit gesausd zachtboard. De verwijderde tussenwand tussen de twee samengevoegde vertrekken is nog te herkennen aan een herstelling van de magnesiëtvloer ter plaatse. Die vloer is hier dus na de eerste verbouwing in 1948 aangebracht.



565. Ruimte 151, gezien naar het oosten. Het vaste meubilair is omstreeks 1964 geplaatst. Aan de haken rechts werden documenten opgehangen.



566. Ruimte 151, zuidwand. Aan deze ordnerhaken konden documenten worden gehangen.



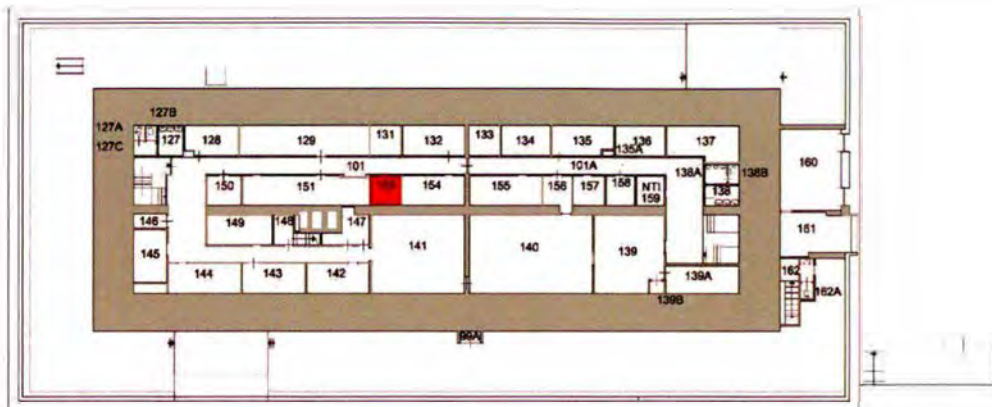
567. Ruimte 151, gezien naar het westen. Rechts de noordwand met de oostelijke toegang en ernaast een dubbele uitvoering van het luchtbehandelingsysteem (1964). In de noordwestelijke hoek (rechts) is nog een luchtbehandelingskanaal zichtbaar.



568. Ruimte 151, het middelste deel van de noordwand .



569. Ruimte 151. De magnesienvloer (1948) met een herstelling op de plaats waar oorspronkelijk een tussenwand heeft gestaan.

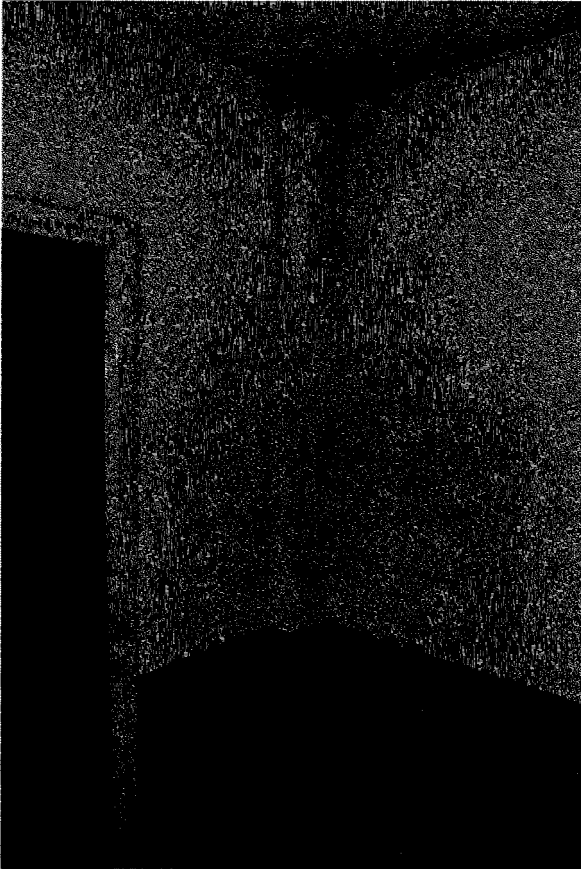
*Ruimte 153*

De ruimte heeft zijn oorspronkelijke omvang behouden. De wandafwerking bestaat uit zachtboard tegen de zoldering en het bovenste gedeelte van de wanden. Het onderste gedeelte bestaat uit grijs gesausd stucwerk. De afwerking dateert uit 1948.

Het bovenste deel van de wanden en het plafond zijn bekleed met zachtboard en wit gesausd. Het onderste deel van de wanden is grijs geschilderd.

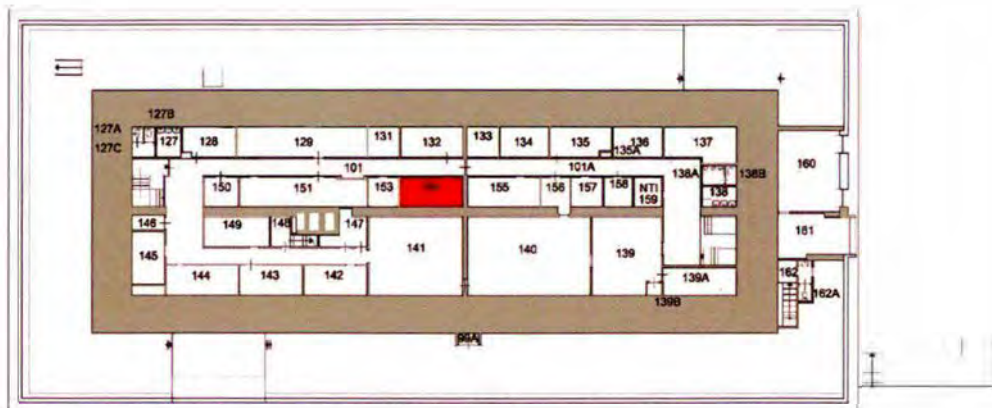


570. Ruimte 153. De zuidwand met kasten en opklapbare beugels van de (verwijderde) werkbladen. De inrichting met multiplex elementen dateert van omstreeks 1964.

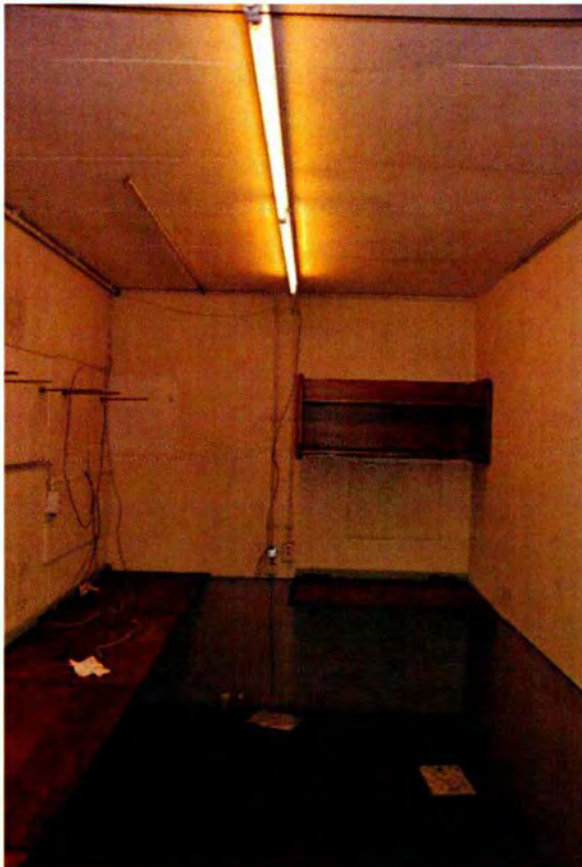


571. Ruimte 153. De noordoosthoek met links een deel van de toegangsdeur en in het midden het rechthoekige metalen luchtbehandelingskanaal met uitmonding (1964). Hier is ook nog zichtbaar dat er een doorgeefluik naar ruimte 154 is geweest.

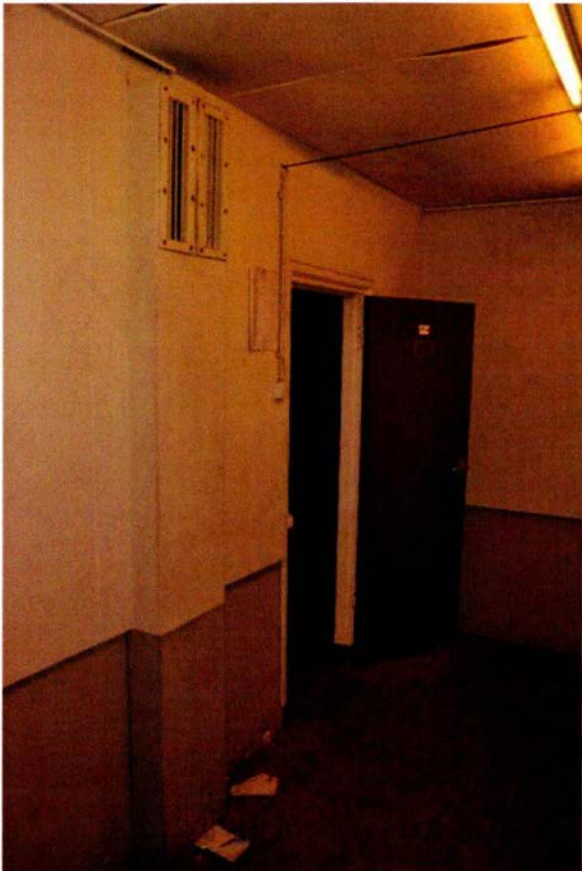


*Ruimte 154*

De huidige ruimte 154 is omstreeks 1948 ontstaan door het samenvoegen van twee legeringsruimten. De bovenste delen van de wanden en het plafond zijn met zachtboard afgewerkt en wit geschilderd (1948). Het pleisterwerk eronder is grijs geschilderd.



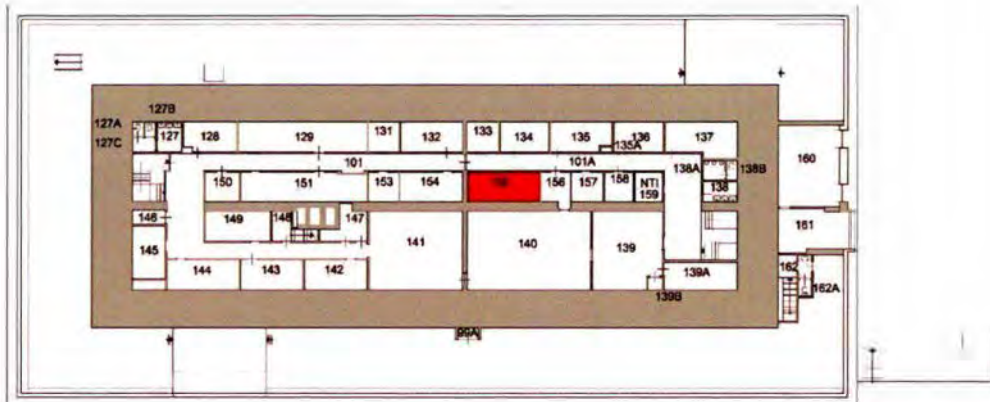
572. Ruimte 154, gezien naar het westen. De multiplex werktafels en wandkast zullen omstreeks 1964 zijn geplaatst. Op de westelijke muur is de aftekening van een doorgeefluik zichtbaar richting ruimte 153.



573. Ruimte 154, gezien in noordoostelijke richting met links het dubbel uitgevoerde luchtbehandelingskanaal (1964) en daarachter de toegangsdeur.



574. Ruimte 154. Details van de aansluitingen van verbindingen.

*Ruimte 155*

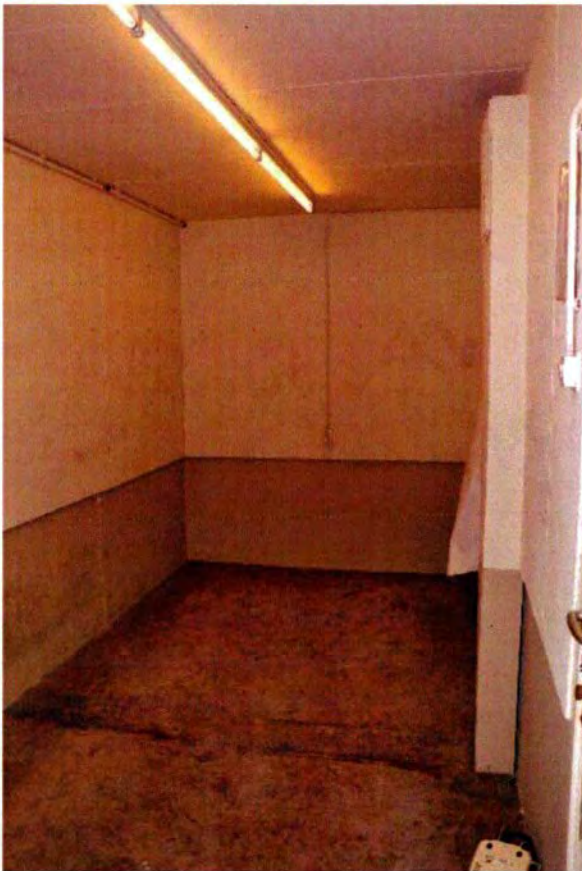
De ruimte is tot stand gekomen door het samenvoegen van twee legeringsvertrekken. De wandafwerking bestaat uit zachtboard tegen de zoldering en het bovenste gedeelte van de wanden. Het onderste gedeelte bestaat uit grijs gesausd stucwerk. De afwerking dateert uit 1948. Het bovenste deel van de wanden en het plafond zijn afgewerkt met zachtboard. De vloer is een magnesienvloer (1948).



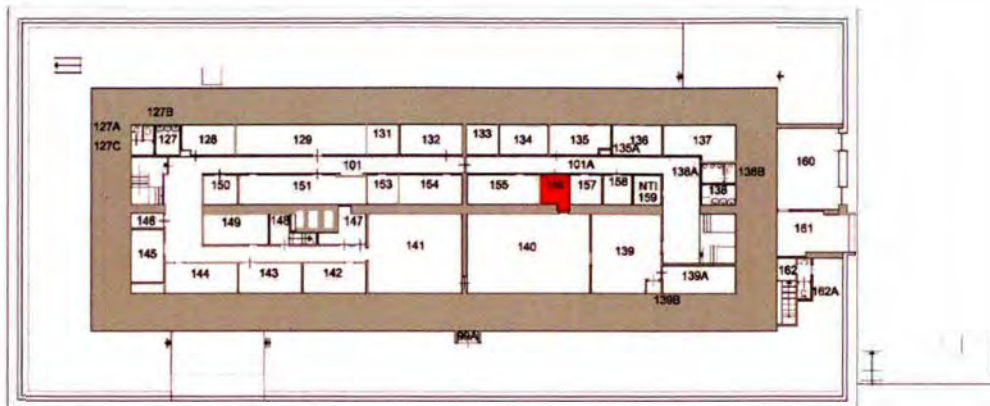
575. Ruimte 155, gezien naar het noordoosten, met de KO-toegangsdeur (1948). Die deur is afgehangen in het oorspronkelijke deurkozijn. Links is het dubbele luchtbehandelingkanaal (1964) zichtbaar.



576. Ruimte 155, gezien naar het oosten. De werkbladen en opbergkastjes van multiplex dateren van omstreeks 1964.



577. Ruimte 155, gezien naar het westen. Halverwege de ruimte is in de magnesienvloer (1948) de herstelling zichtbaar die noodzakelijk was nadat de oorspronkelijke scheidingswand hier was verwijderd.

*Ruimte 156*

Het vertrek heeft zijn oorspronkelijke omvang behouden en diende als portaal van het appartement, dat in het zuidoostelijke deel van de verdieping was ondergebracht. Het appartement is na WOII verwijderd (1948). De functie van het vertrek als toegang vanaf de noordelijke gang tot ruimte 140 is behouden gebleven.



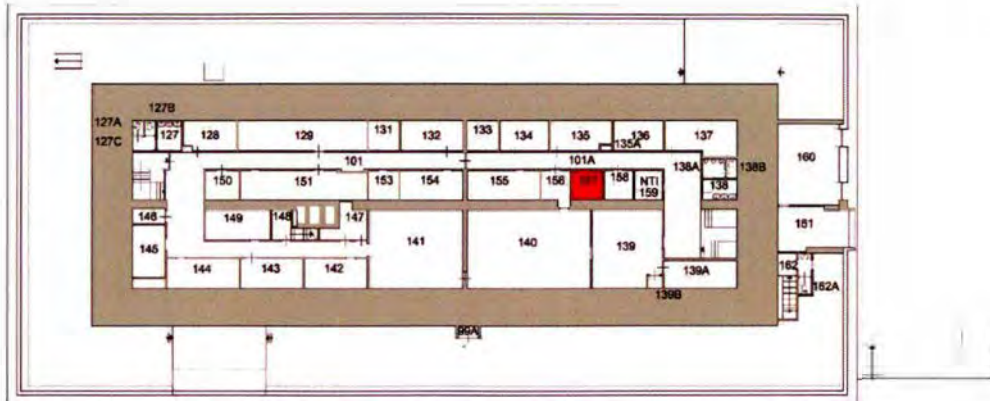
578. Ruimte 156, gezien naar het noorden, met de deur naar de noordelijke gang (ruimte 101A). Het kozijn dateert uit de bouwtijd, maar de deur zal in de KO-periode (1948) zijn aangebracht. Links in de hoek is de rechthoekige plaatstalen aanvoerleiding voor verse lucht zichtbaar (1964).



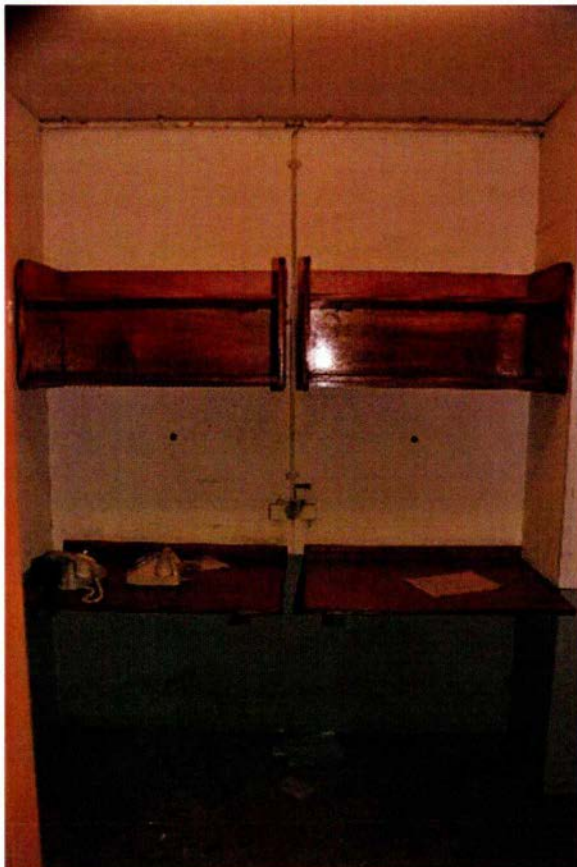
579. Ruimte 156, gezien naar het zuiden, met links het kozijn van de doorgang naar de huidige ruimte 140. Oorspronkelijk gaf de deur toegang tot het appartement op de verdieping. De deur die bij het kozijn hoort staat tegen de betonnen scheidingswand. De dikte van de betonmuur die de verdieping van oost naar west verdeeld is goed zichtbaar in de doorgang.



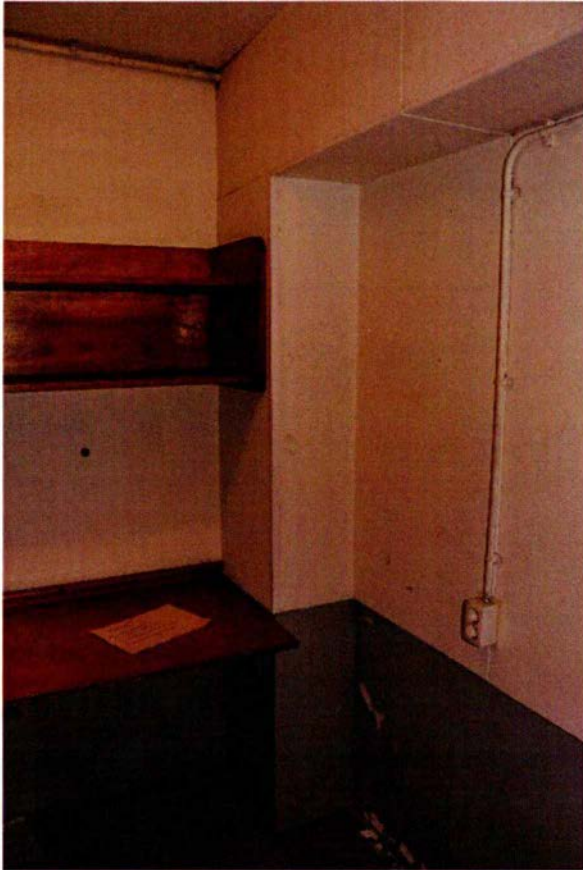
580. Ruimte 156. De vloer bij de deuropening tussen de gang (101A) en het vertrek. Op de voorgrond is de terrazzovloer (uit de bouwtijd) van de gang zichtbaar. De vloer heeft een aangestorte plint en in ruimte 156 is een magnesietvloer gestort (1948).

*Ruimte 157*

De ruimte is een van de weinige legeringsruimten die de oorspronkelijke omvang heeft behouden. De inrichting en afwerking zijn echter geheel vervangen ten behoeve van de KO-functie van de bunker. De wandafwerking bestaat uit zachtboard tegen de zoldering en het bovenste gedeelte van de wanden. Het onderste gedeelte bestaat uit grijs gesausd stucwerk. De afwerking dateert uit 1948. De constructie van de kanalen voor de luchtbehandeling wijkt hier en in de ruimten 158 en 159 af van de andere aan de gang gesitueerde vertrekken. Dit is vermoedelijk het gevolg van aanpassingen in het luchtverversingssysteem (1964) van vertrekken ter plaatse op de begane grond.



581. De westwand van ruimte 157 met twee werkbladen en twee opbergkasten van multiplex (1964). Geheel rechts is nog net de luchtverversingskoker zichtbaar (zie de volgende afbeelding).

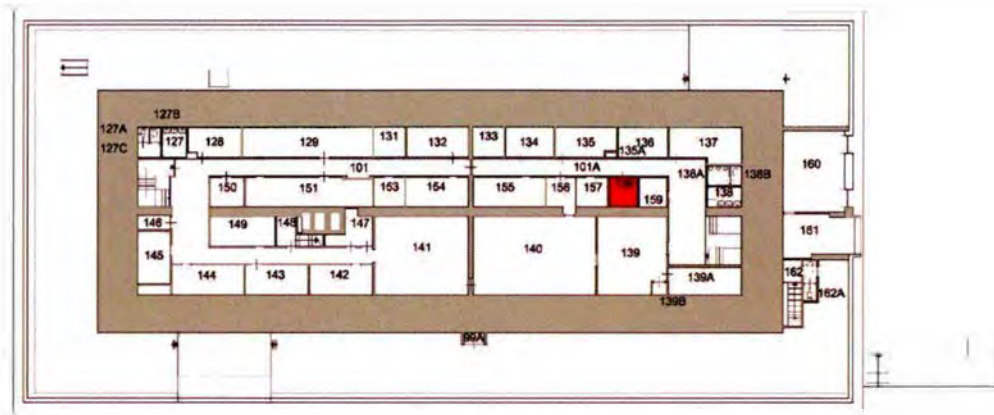


582. Ruimte 157, gezien naar het noordwesten. In de hoek is in de KO-periode een metalen luchtverversingskoker (1964) geplaatst, die ook langs de bovenzijde van de noordwand is geleid en daar is voorzien van een uitmonding.



583. De noordoosthoek van ruimte 157.



*Ruimte 158*

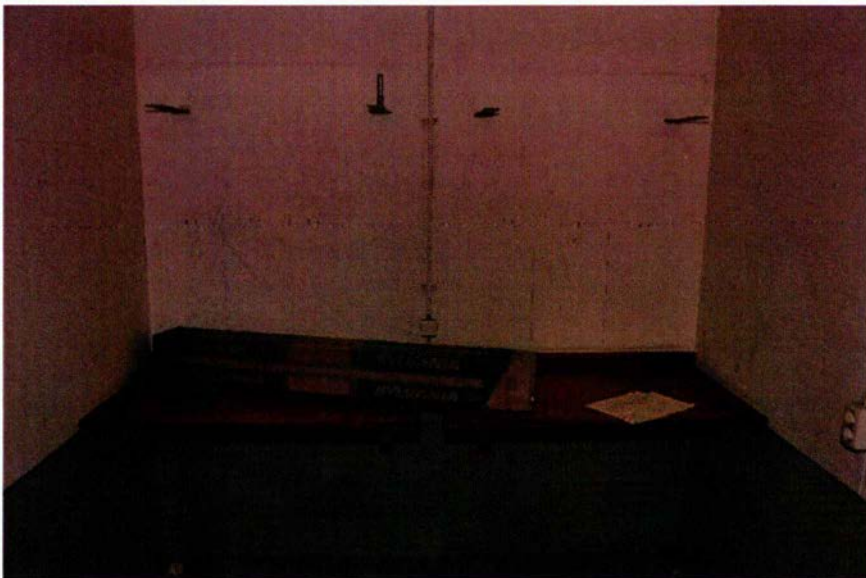
De ruimte heeft net als ruimte 157 zijn oorspronkelijke vorm als legeringsruimte behouden. Wel is het vertrek na WOII (1948) geheel opnieuw ingericht. De wandafwerking bestaat uit zachtboard tegen de zoldering en het bovenste gedeelte van de wanden. Het onderste gedeelte bestaat uit grijs gesausd stucwerk. De afwerking dateert uit 1948.



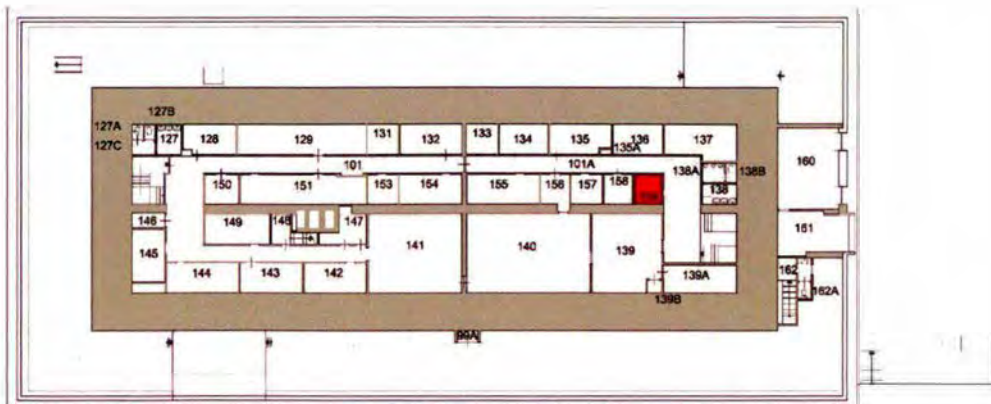
584. Ruimte 158. Het bovenste deel van de noordwand met een rechthoekig horizontaal luchtkanaal (1964). Deze verving de verticale kanalen, waarvan er elders op de verdieping nog verschillende aanwezig zijn, verving. Foto rechts toont de situatie in 2021. Het luchtrooster boven de deur is verwijderd.



585. Ruimte 158. De deur in de noordwand heeft aan de onderzijde een rooster voor de luchtafvoer. Het deurkozijn stamt uit de bouwtijd, de deur uit de KO-periode (1948).



586. Ruimte 158. De zuidwand met twee opklapbare werkbladen van multiplex, die hier omstreeks 1964 zijn geplaatst.

*Ruimte 159*

Deze ruimte is een van de oorspronkelijke legeringsruimten en is na WOII aangepast (1948). Daarbij is de deur verplaatst van de noordwand naar de oostwand. Tevens is een venster naast die deur aangebracht. Het venster zal noodzakelijk zijn geweest voor de nieuwe functie van het vertrek, die onbekend is. De tekst 'Huishoudelijke dienst' op de deur houdt verband met een later gebruik van de ruimte. Het bovenste deel van de wanden en het plafond zijn met zachtboard afgewerkt en wit geschilderd. Het onderste deel van de wand is grijs geschilderd. Dit is een afwerking zoals in de meeste rond 1948 aangepaste vertrekken.



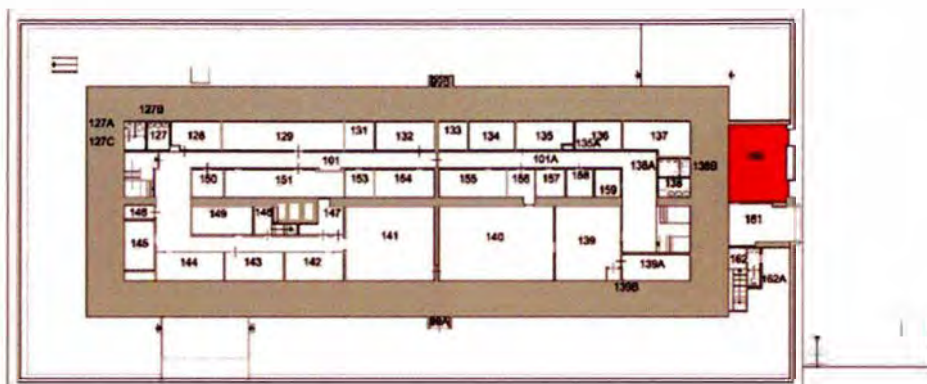
587. Ruimte 159 ligt op de haakse hoek van de twee delen van gangruimte 101A en heeft net als de hoekruimte 150 in gang 101 een venster. Zowel het venster als de deurkozijn ernaast zijn in de bouwtijd geplaatst. De deur stamt uit de KO tijd (1948) Oorspronkelijk was het als legeringsvertrek toegankelijk vanuit de noordgang (rechts).



588. De noordoosthoek van ruimte 159. Linksboven is het luchtverversingskanaal uit de KO (1964) zichtbaar. De deur en het venster zijn ook in de KO-periode (1948) tot stand gekomen. Het bovenste deel van de wanden en het plafond zijn afgewerkt met zachtboard. Het onderste deel van de wanden heeft grijs geschilderd pleisterwerk.



589. Ruimte 159, gezien naar het zuiden. Tegen de zuidwand is omstreeks 1964 een kast van multiplex geplaatst.

*Ruimte 160*

Het vertrek is ondergebracht onder het bunkerdak boven de zijruimte aan de oostkant van de bunker. Het betreft een uitbreiding uit 1988 van een al in 1967 in de zolderruimte gerealiseerde verblijfsruimte voor chauffeurs (ruimte 161). De wanden zijn met porisosteen opgetrokken en gestuct. De zoldering bestaat uit wit gesausde gipsplaten. De afwerking stamt nog uit 1988. Bij herstelwerkzaamheden in 2019 is een deel van het plafond verwijderd om onderhoud te plegen aan de schoorsteenpijp ten noorden van deze ruimte.



590. Ruimte 160. De noordwand met rechts een luik, die toegang geeft tot de achterliggende zolderruimte. Het plafond is tijdens werkzaamheden in 2019 verwijderd.



591. Ruimte 160, in noordelijke richting. Door verwijdering van de zoldering is daarachter ruimte 162D te zien. Hier ging de luchtkoker vanuit de garage (ruimte 094) door het plafond naar het dak. Links boven is de betonnen oostmuur van de bunker te zien.



592. Ruimte 160, in noordelijke richting. Bovenin is de opening in het dak te zien waar voorheen een schoorsteen liep vanuit de garage (ruimte 094). Deze schoorsteen is verwijderd bij werkzaamheden in 2019. Verder is een betonnen spant van de dakconstructie te zien.



593. Ruimte 160. De oostwand met twee dakramen (1988). Bovenin is de verwijderde zoldering zichtbaar. Links het luik dat toegang geeft tot ruimte 162D.

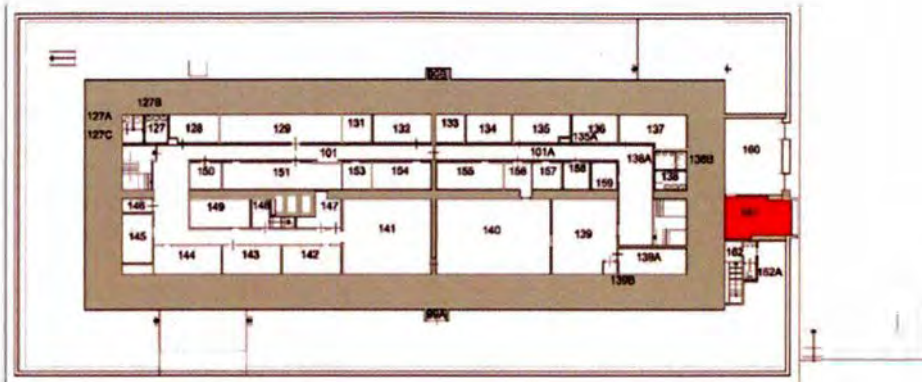


594. Ruimte 160, gezien naar het zuiden, met in de zuidwand de toegangsdeur vanuit ruimte 161.



595. Ruimte 160, gezien naar het zuidwesten.



*Ruimte 161*

In 1967 is aan de oostzijde van de bunker onder het grote bunkerdak een verblijfsruimte voor chauffeurs ingericht. Hiervoor is een aantal scheidingswanden van porisostenen opgetrokken en is het dakvlak van een groot dakkapel voorzien. Ruimte 161 is de centrale ruimte, die daglicht ontvangt door genoemde dakkapel. Ruimte 160 behoort niet tot de eerste fase van 1967, maar is later (1988) toegevoegd. De afwerking van de ruimte stamt nog uit 1967.



596. Ruimte 161, gezien naar het noordoosten. Het vertrek heeft zijn inrichting uit de bouwtijd (1967) behouden.



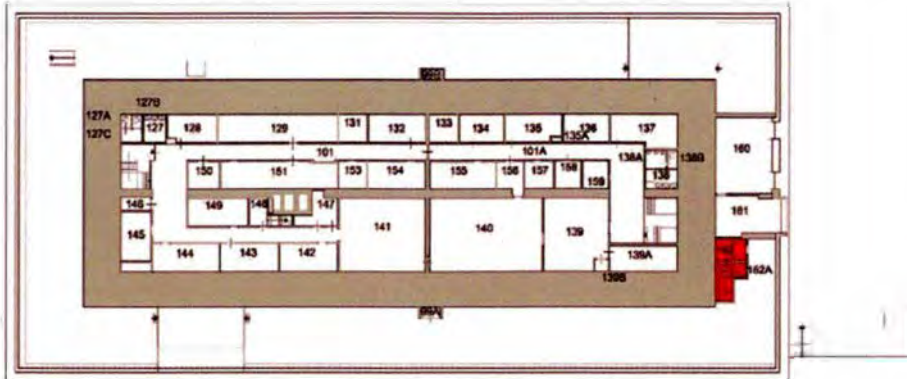
597. Ruimte 161, gezien naar het oosten, met de dakkapel, die het vertrek van daglicht voorziet. De afwerking met Bruynzeel schroten dateert uit 1967.



598. Ruimte 161, gezien naar het zuiden. Het keukenblok zal uit het laatste kwart van de 20ste eeuw stammen.



599. Ruimte 161, gezien naar het noordwesten. Rechts de deur naar het in 1988 toegevoegde vertrek 160.

*Ruimte 162*

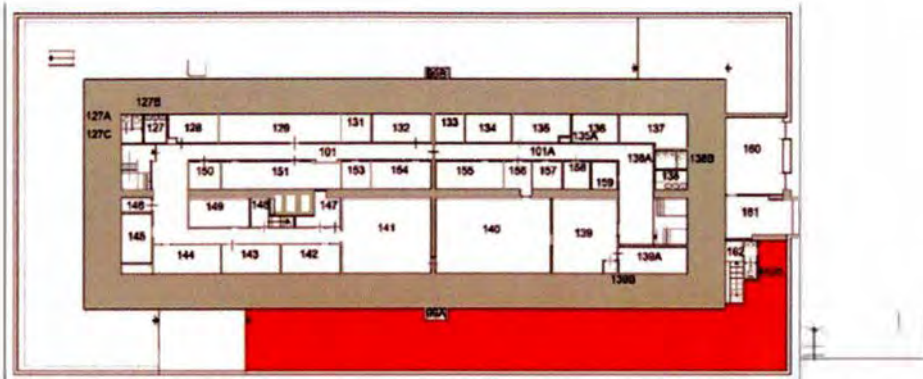
Ruimte 162 vormt de toegang tot de chauffeurswoning, die in 1967 is ingebouwd onder het bunkerdak boven de garage (094) en bestaat uit de toegangstrap, een portaal met een wc (162A) en de doorgang naar het zuidelijke deel van de zolderruimte (162B). De afwerkingen van ruimte 162 stammen nog uit 1967.



600. Ruimte 162, gezien naar het zuidoosten, met geheel links de doorgang naar de zolderruimte (162B); ernaast de deur van het toilet en rechts de trap die de woning ontsluit. Deze trap was voor 1967 bij de bouw van de chauffeursruimte niet aanwezig. De ruimte onder de bunker was via ruimte 162D te bereiken.



601. Ruimte 162, gezien naar het zuiden, vanuit de deuropening naar ruimte 161. Het geheel is bij een verbouwing in 1967 tot stand gekomen.

*Ruimte 162B*

Deze ruimte bevindt zich grotendeels boven de zuidelijke aanbouw van de bunker. Het is een restruimte, die verder niet wordt gebruikt. De vloer is een gewapend betonnen plaat met een dikte van 20 cm. De noordwand is de betonnen zuidmuur van de bunker zelf. Het schuine dakvlak bestaat uit betonnen spanten met daarop bimsbetonnen platen, waarvan sommige met ventilatiegaten.



602. Ruimte 162B. De scheidingswand tussen de chauffeurswoning en de rest van de kapruimte is opgebouwd uit porisostenen (1967). Het oostelijke dakvlak (rechts) bestaat uit houten gordingen met dakbeschot. Dit in tegenstelling tot de rest van het dak dat bestaat uit bimsbetonnen platen. Dit is het gevolg van een bom die de bunker hier aan het eind van WOII heeft geraakt. Daarbij is aan deze zijde een deel van de bimsbetonnen platen verloren gegaan. Het betonnen spantbeen is ook gerepareerd. De herstellingen zijn na WOII gedaan, in 1948.



603. Ruimte 162B, gezien naar het westen. Uit de vloer steken ontluichtings- en afvoerpijpen, welke tijdens de KO zijn geplaatst om de munitieopslagruimten in de zuidelijke aanbouw te ventileren. Een aantal ervan is geheel of gedeeltelijk verwijderd. Tegen de noordwand (zuidmuur van de hoofdbunker) is een elektraleiding met meerdere lampen aangebracht. Deze horen waarschijnlijk bij de aanpassingen in 1948.



604. Ruimte 162B, gezien naar het zuidoosten. Deze hoek van het gebouw is aan het eind van WOII getroffen door een bom en is in 1948 hersteld. Hierbij zijn de spantbenen gerepareerd en is de betonnen vloer in de hoek van het gebouw vervangen (zie ook de foto's van het voorportaal van ruimte 094). De beide vloerbalken aan weerszijden zijn daarbij eveneens hersteld. De oost-west gesitueerde balk is hierbij in breedte verdubbeld. Op de vloer zijn katrollen gemonteerd (vermoedelijk 1964) waarlangs kabels geleid werden naar de garage (094) onder deze ruimte. De katrollen dienden voor het openen en sluiten van de garagedeur.



605. Ruimte 162B. Detail van de aansluiting van het hoekkeperspant (30 x 50 cm) op de bunker. Bij de console, waarop het spantbeen rust, zijn doorgezaagde houten balken van de bekisting zichtbaar. Deze zullen bij het storten in het beton vast zijn komen zitten, waardoor men de balken heeft moeten afzagen. Links van de hoekkeper is het oorspronkelijke dakbeschot van bimsbetonplaten te zien en rechts het na de Tweede Wereldoorlog vernieuwde dakdeel met houten gordingen, die door middel van ijzeren beugels aan de spantbenen zijn bevestigd, en houten dakbeschot. Bij het herstel na WOII zijn ook enige bimsplaten van het zuidelijke dakvlak vervangen, aangezien daar ook een deel van het dak door de bominslag was beschadigd. Deze (hergebruikte) platen zullen van het oostelijke dakvlak afkomstig zijn geweest. Dat het oostelijke dakvlak nu met hout is afgedekt, is mogelijk het gevolg van een gebrek aan nieuwe bimsbetonplaten. Tussen de consoles is een horizontale naad zichtbaar. Dit is de grens van de oorspronkelijke dikte van het platte bunkerdak, dat 2,50 m dik is. Naderhand (nog tijdens de bouw) is besloten om dit deel van het dak met 1,50 meter te verhogen. Dit is het deel boven de horizontale naad.



606. Ruimte 162B, gezien naar het oosten. De beide diagonale pijpen zijn de luchtafvoerpijpen van de dieselmotoren in de machinekamer (ruimte 020). Tussen deze pijpen is bij de modernisering van de luchtbehandelingsinstallatie (1964) een betonnen kast voor de aanvoer van verse lucht geplaatst (99A). De pijp op de voorgrond is de ontluftung van de ruimte waar een water- of olieopslag was gesitueerd (ruimte 097).



607. Ruimte 162B. Het verhoogde deel van de vloer ter plaatse van de zuidelijke toegang tot de bunker. De ijzeren trap dateert uit de bouwtijd van de bunker.

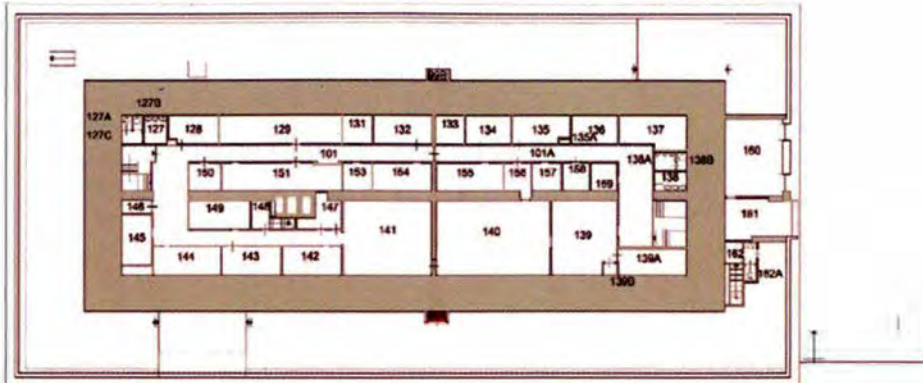




608. Ruimte 162B. Detail van de aansluiting van het schuine dakvlak op het verhoogde deel ter plaatse van de toegang. In de rand van het verhoogde deel is een sponning uitgespaard, waarop de bijgehakte dakplaten rusten.



609. Ruimte 162B. Tegen de noordwand zijn op regelmatige afstand lampen aangebracht. In de KO-periode, waarschijnlijk tijdens de herstel- en verbouwwerkzaamheden rond 1948, is een deel van de bekabeling vervangen. Mogelijk zijn ook de armaturen zelf vervangen. Naast de aansluiting van de huidige armaturen op de betonwand is de aftekening van een oudere verlichting zichtbaar.

*Ruimte 99A*

Ruimte 99A betreft niet een volwaardige ruimte, maar is een in beton uitvoerde en met ijzeren deuren afsluitbare kast. Die kast dient voor het onderbrengen van het fijnstoffilter dat de verse lucht zuivert voordat deze de bunker wordt binnengeleid richting de twee dieselmotoren in de machinekamer (ruimte 020). De filterkast (1956) is geplaatst op de plek waar ook oorspronkelijk (d.w.z. bij de bouw) de lucht naar binnen werd gevoerd. De verbreding boven de later toegevoegde kast getuigt hiervan. Ook op historische foto's van na WOII is te zien dat deze buis op dezelfde plek de machinekamer binnenkwam, namelijk in de zuidoosthoek van ruimte 020.



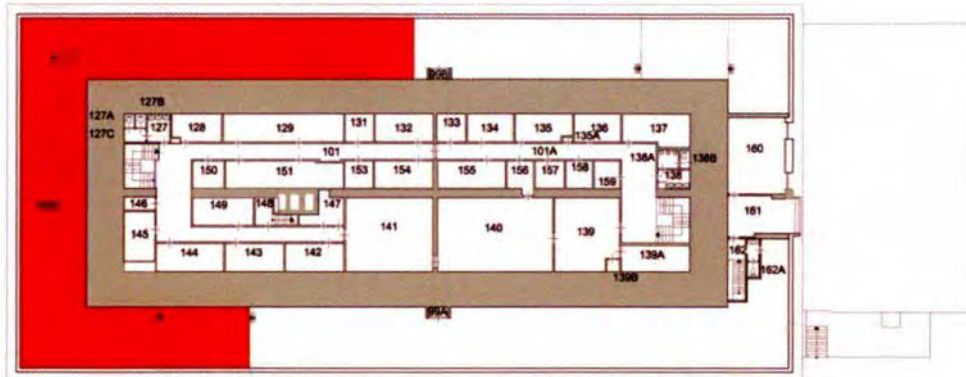
610. Ruimte 99A. De betonnen filterkast wordt met twee stalen deuren afgesloten. In de deuren zijn luchtsleuven uitgespaard. De kast is geplaatst bij de modernisering van de luchtverversing (1956).



611. Ruimte 99A. Zicht op het inwendige van de kast. De lucht wordt door de sleuven aan de onderzijde van de kast aangezogen. Het fijnstoffilter bevindt zich ter plaatse van het zwarte deel in het midden. De gezuiverde lucht wordt via de leiding aan de bovenzijde van de kast naar binnen geleid.



612. Ruimte 99A. Detail van de installatie met fijnstoffilter in de kast.

*Ruimte 162C*

Het vertrek is de ruimte boven de zuidelijke ingang en de later dichtgezette galerij aan de west- en noordzijde van de bunker. De vloer is een gewapend betonnen plaat met een dikte van 20 cm, behorend bij het met kolommen ondersteunde dakoverstek. De verticale wanden (noord-, oost- en zuidwand) zijn de betonnen muren van de bunker. Het schuine dakvlak bestaat uit betonnen spanten met daarop bimsbetonnen dakplaten, waarvan sommige met ventilatiegaten. Het noordelijke deel van de ruimte heeft een houten vloer. Deze is gelegd toen hier een schietbaan tot stand is gekomen. Aan de noord- en westzijde hebben twee schietbanen gelegen (circa 1976), die toegankelijk waren via de trap in de noordwesthoek.



613. Ruimte 162C, gezien naar het zuidwesten. Op de hoeken van de bunker zijn in de vloer, die het dakoverstek boven de omgang of galerij vormt, twee betonnen balken ter versterking opgenomen. Deze versterkingsbalken zullen aan de bovenzijde zijn aangebracht om aan de onderzijde in de omgang (en latere garage 093) voldoende vrije hoogte over te houden om voertuigen onder het dak te kunnen plaatsen. Rechts om de hoek van de bunker is de achterkant van een kogelvanger te zien, waarop in de daar achtergelegen schietbaan werd geschoten. Bij het ontmantelen van de twee schietbanen in deze ruimte waren deze bakken blijkbaar te groot om te verwijderen.



614. Ruimte 162C, gezien richting het zuiden. Hier hebben rommel en restanten van de voormalige schietbanen in ruimte 162C zich opgehoopt, zoals tafels en bekleding.



615. Ruimte 162C, gezien richting het noorden. Zicht op de achterkant van de kogelvanger die hier is geplaatst tijdens de KO (circa 1976) voor de achtergelegen schietbaan. Op de voorgrond nog enkele zachtboard platen die voorheen op de wanden waren bevestigd voor geluidsisolatie. Na de brand in de schietbaan in 1991 is de gehele wandbekleding van de schietbanen verwijderd.



616. Ruimte 162C, richting het zuiden. Zich op de metalen kogelvanger (circa 1976). Deze werd gevuld met zand om de naar beneden geketste kogels op te vangen. Op de kogelvanger is te zien dat deze drie doelen had. Links boven is nog een houten plank te zien die onderdeel was van het plafond van deze schietbaan.



617. Ruimte 162C, gezien naar het noorden. De witte aftekeningen op de spanten en de bimsbetonnen platen houden verband met de schietbaan die hier ondergebracht was. De witte delen waren de toen zichtbare delen van de balken, dakplaten en de bunkermuur. De rest was afgedekt met een wandbekleding en een ingehangen plafond. Op foto's van het NIMH (zie ook deel 1) is te zien hoe daarmee een afgesloten ruimte met enige geluidsisolatie was gevormd. Na de brand in ruimte 093B in 1991 is de schietbaan ontmanteld en is ook deze ruimte geheel gestript. De gaten in de bimsbetonplaten dienen voor de ventilatie.



618. Ruimte 162C. Detail van een van de uitmondingen van de overdrukventielen, die in de bunker zijn aangebracht. De leidingen hebben geen recht verloop, maar bevatten een verspringing, zodat de verbinding niet recht is. De afvoer stamt uit de bouwtijd van de bunker.



619. Ruimte 162C, noordwesthoek. Blick in het trapgat, richting ruimte 093G. Rondom is de houten vloer zichtbaar. Op deze houten vloer was tijdens de KO (circa 1976) ook een kleine bar geplaatst. Het was een afgesloten ruimte met plafond. Dat is op historische foto's te zien in deel 1. In 1991 heeft de brand via het andere luik aan de noordzijde de ruimte 162C bereikt. De gehele bar in ruimte 162C hadden ernstige rookschade, zo is op historische foto's te zien.

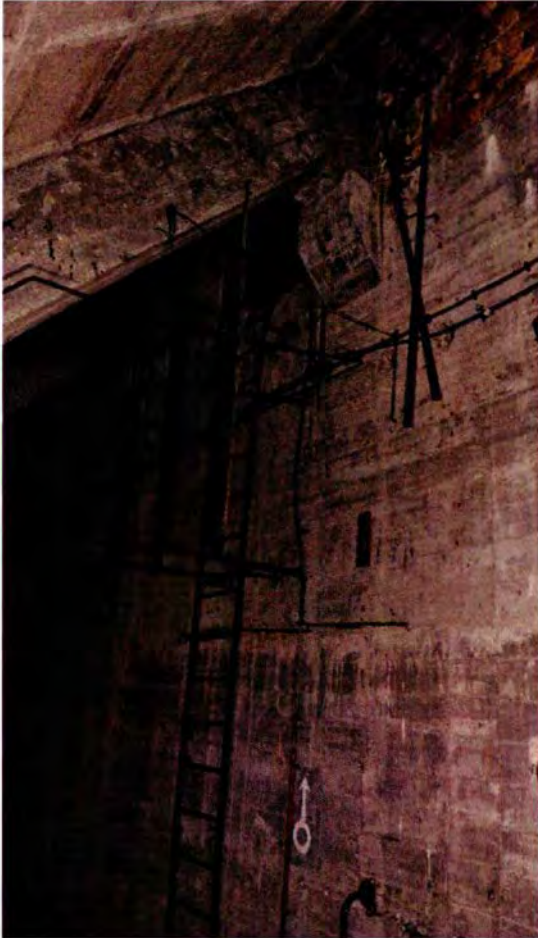




620. Ruimte 162C. Het noordelijke deel van de ruimte, gezien naar het oosten. Ook in dit deel was een schietbaan ondergebracht. De witgeschilderde spantbenen getuigen hiervan. Op foto's van het NIMH (zie deel 1) is te zien hoe hier wandbekleding heeft gezeten en een plafond om een afgesloten ruimte te creëren met enige geluidsisolatie. Op de achtergrond ligt het doel van deze schietbaan. Op de voorgrond de houten dekvloer, die rust op de betonnen ondervloer. Op de vloer stond een bar.



621. Ruimte 162C. Aan de noordzijde van de bunker is tegen de bunkermuur een ijzeren ladder met een takelinrichting gemonteerd. De takelinrichting, die slechts deels bewaard is gebleven, zal hebben gediend voor het optakelen van materiaal. De twee gekruiste stangen (rechtsboven) zijn een restant van de takelinstallatie. Eronder laten de aftekeningen in het beton zien waar de rest van de installatie was gemonteerd. Via de ijzeren ladder kon het dak van de bunker worden bereikt. De takelinstallatie en de ladder zullen nog uit de bouwtijd dateren, evenals het gat voor het luik en de wandbeugels erboven. Het luik zelf dateert volgens een ontwerp-tekening uit 1949. Op de voorgrond is de houten vloer van de hier later ingerichte (circa 1976) schietbaan goed zichtbaar.



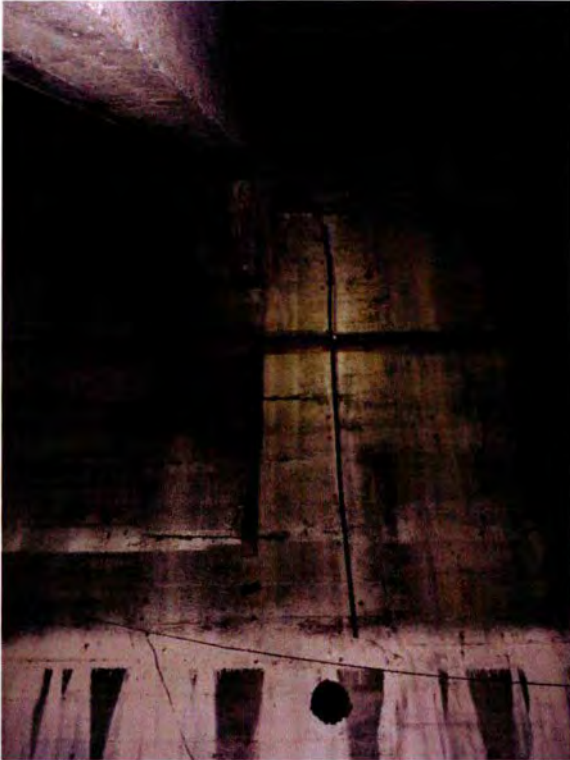
622. Ruimte 162C. De noordmuur van de bunker met rechts de restanten van de takelinstallatie. Aan de bovenzijde van de gekruiste stangen zit een katrol. De bovenzijde van het beton geeft ook de bovenzijde van de bunker aan. De ruimte naar het schuine dakvlak is met baksteenmetselwerk opgevuld. Dit in tegenstelling tot het oostelijke deel van de bunker, waar het betondak 1,50 m dikker is, waardoor het daar rechtstreeks aansluit tegen het schuine dakvlak. Naast de ladder is een geschilderde witte cirkel met pijl zichtbaar, die de transportrichting van de munitie aangeeft. De opzet van de ladder- en hijsconstructie is zichtbaar op een tekening, waarvan een microfiche bewaard is gebleven. De kwaliteit hiervan is te slecht om af te beelden.



623. Ruimte 162C. Zicht van bovenaf op het luik dat ter plaatse van de ladders in de vloer is opgenomen. Voor de beschrijving van het onderste deel van de stijgladder zie ruimte 093B. Naast het luik is de houten dekvloer zichtbaar, die op de bestaande betonvloer is geplaatst bij het inbouwen van de schietbaan circa 1976.



624. Ruimte 162C. Detail van de aansluiting van de noordwestelijke hoekkeper op de betonvloer. Hier is zichtbaar dat de bouw niet vlekkeloos is verlopen. De rechterzijde van het spantbeen verdikt zich aan de onderzijde enigszins. Hier is tijdens het storten de bekisting gaan wijken, waardoor een deel van het beton uit de bekisting is gelopen. Dat is de klomp beton die rechts naast het spantbeen zichtbaar is.



625. Ruimte 162C, in zuidelijke richting met zicht op de noordmuur van de bunker. Op deze afbeelding is goed te zien hoe er een verticale kabel loopt vanaf de zolderverdieping naar het ronde gat in de bunkermuur. Dit is in werkelijkheid een rubberen koker voor een kabel die vanaf ruimte 131 via de zolderverdieping naar ruimte 402 loopt, waar deze door de muur het observatieplatform bereikt. Deze kabel was tijdens de KO (precieze periode niet bekend) verbonden met een antenne.



626. Ruimte 162C, in zuidelijke richting. Zicht op de noordmuur van de bunker. Een detail van het gat in de bunkerschil ten behoeve van een kabel.

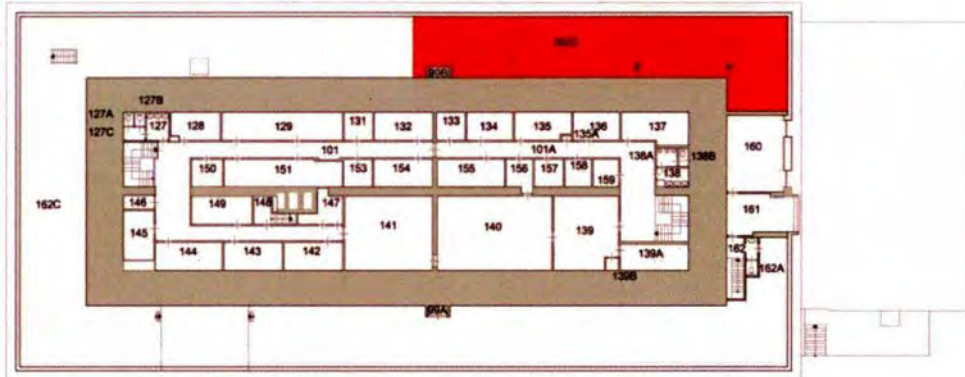


627. Ruimte 162C, vanuit de noordwesthoek richting het oosten. Rechts de noordelijk bunkermuur. Op de houten dekvloer stond vanaf circa 1976 tot begin 1991 een kleine bar, afgesloten met wanden en een plafond. Direct na een houten wand begon de schietbaan. Dit was dus een korte schietbaan, voor klein kaliber. Op de bunkerwand en het schuine dak zijn de afdrukken zichtbaar van de vroegere bekleding. In de verte staat nog de kogelvanger. Van deze schietbaan zijn in Deel 1 ook historische foto's beschikbaar.



628. Ruimte 162C, de noordzijde, in oostelijke richting. Detail van de kogelvanger van deze korte schietbaan. Na de brand in 1991 is alle afwerking verwijderd. De dwarsbalk bovenin beeld en de balk op de vloer laten zien waar de wand stond die deze kogelvanger gedeeltelijk afschermde.

*Ruimte 162D*



De ruimte bevindt zich op de noordoosthoek van de hoofdbunker en is toegankelijk via een klein kruipluik in de noordwand van ruimte 160.



629. Ruimte 162D, naar het zuiden gezien. In de poriso-scheidingswand met ruimte 160 (1988) is een vierkante luikopening opgenomen, waardoor de ruimte toegankelijk is. Rechts de oostmuur van de hoofdbunker. De schoorsteen, waarvan in de vloer de contouren nog zichtbaar zijn, is in 2019 verwijderd.



630. Ruimte 162D naar de zolder gezien. Het gat in het dak is het restant van de schoorsteen die vanaf de garage (ruimte 094) naar het dak ging en die bij werkzaamheden in 2019 is verwijderd. Het houten dak is in na WOII (1948) aangebracht om de schade van een bominslag te herstellen.



631. Ruimte 162D. Het verhoogde deel van de vloer ter plaatse van de noordelijke toegang, met de uit de bouwtijd daterende vast gemonteerde ijzeren ladder. Langs de bovenzijde van de bunkermuur is een leiding voor de verlichting zichtbaar. De kabels en lampen zijn na WOII (1948) vernieuwd.





632. Ruimte 162D. De noordoosthoek met de aansluiting van het dak op de vloer. Links is het oorspronkelijke dakbeschoot bestaande uit bimsbetonplaten nog aanwezig, rechts van de hoekkeper de herstelling van direct na WOII (1948) met houten gordingen en houten dakbeschoot.



633. Ruimte 162D. De aansluiting van de betonnen spantbenen op de - tegen de bunker aangegoten - consoles. Hier is ook goed de in tweede instantie aangebrachte verhoging (1,5 m) van het vlakke bunkerdak zichtbaar.



634. Ruimte 162D, gezien naar het oosten. Op de achtergrond het verhoogde deel met bijbehorende ladder boven de noordelijke toegang tot de bunker.



635. Ruimte 162D, gezien naar het westen. De door het beeld loopt een buis van een overdrukventiel.



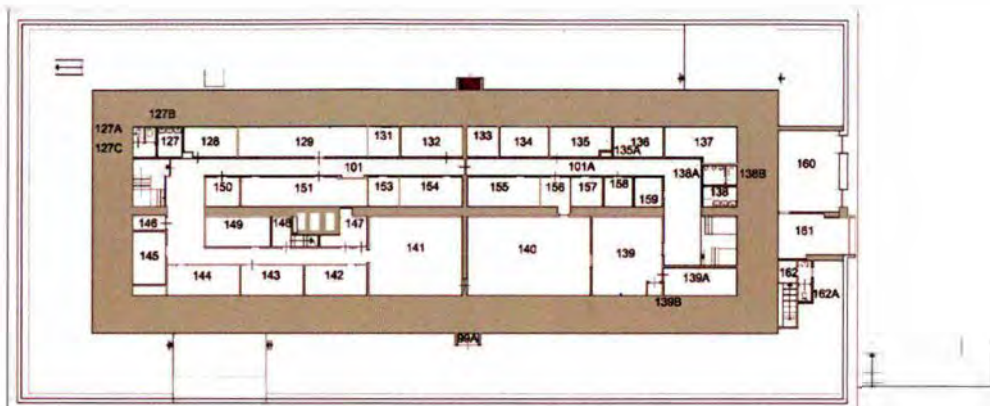
636. Ruimte 162D, gezien naar het westen. Links de betonnen kast met filterinstallatie (99B) uit 1964. Erachter is de achterkant van de kogelvanger van de voormalige schietbaan (ruimte 162C) uit circa 1976 zichtbaar.



637. Ruimte 162D. Detail van kast 99B in geopende toestand. Zichtbaar is het fijnstoffilter (1956) voor het luchtbehandelingssysteem in de bunker tijdens oorlogstijd.



638. Ruimte 162D, in westelijke richting. Midden in beeld de achterkant van de kogelvanger van de schietbaan in ruimte 162C. Links is nog net kast 99B zichtbaar.

*Ruimte 99B*

Ruimte 99B betreft niet een volwaardige ruimte, maar is een in beton uitgevoerde en met ijzeren deuren afsluitbare kast (vermoedelijk rond 1956) die dient voor het onderbrengen van het filter dat de verse lucht zuivert voordat deze de bunker wordt binnengeleid. De filterkast is geplaatst op de plek waar ook oorspronkelijk (d.w.z. bij de bouw) de lucht naar binnen werd gevoerd. De verbreding boven de later toegevoegde kast getuigt hiervan.



639. Ruimte 99B is een betonnen kast met stalen deuren. Deze is identiek aan die aan de andere zijde (99A). Aan de bovenzijde is een betonnen verdikking tegen de bestaande bunker aangestort. De sleuven aan de onderzijde van de deur dienen voor de aanzuiging van verse lucht. De buis voor luchtverversing is bij de bouw aangelegd. De kast is in de KO geplaatst, vermoedelijk rond 1956 toen de luchtbehandelingsinstallatie werd gemoderniseerd. De kast zuigt verse lucht aan voor het luchtbehandelingsstelsel tijdens oorlogstijd. Rechts is een klein deel zichtbaar van de kogelvanger, behorende bij de schietbaan (ruimte 162C).

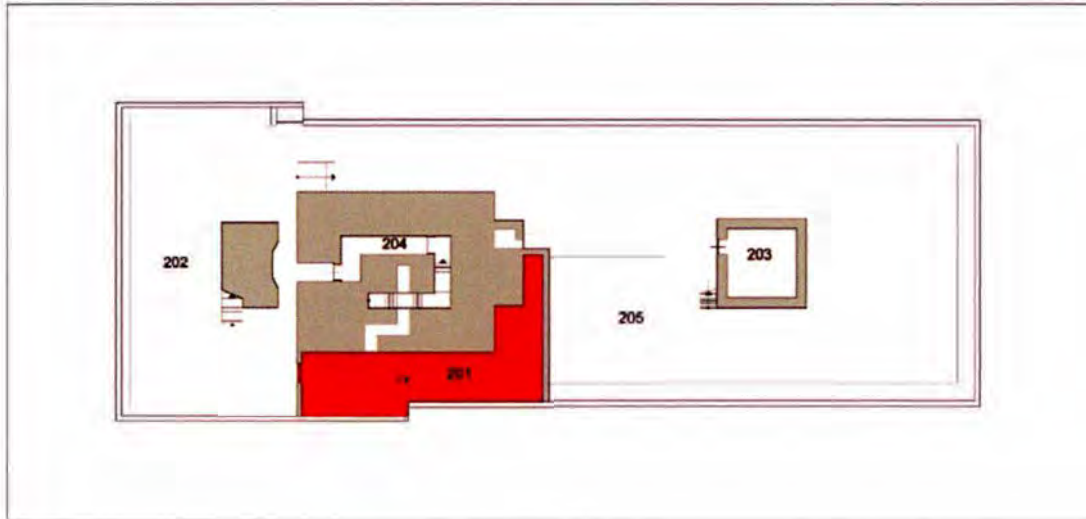


640. Ruimte 99B met geopende deuren. De verse lucht werd via de onderzijde naar het fijnstoffilter (het middelste deel van de kast) geleid, waarna het via de leiding aan de bovenzijde de bunker binnenging richting ruimte 020, waar het in verbinding staat met de installaties voor verse lucht tijdens oorlogstijd.

## Tweede verdieping

De zolderverdieping is een loze ruime, onder het grote bunkerdak.

### Ruimte 201



Ruimte 201 is een van de zolder afgescheiden deel ten zuiden van de afvoerkanalen van de installaties en de westelijke observatietoren. Dit deel is afgescheiden met een luchtdichte deur, omdat hier de vieze lucht vanuit de bunker naar boven het gebouw verlaat, langs de westelijke observatietoren.



641. Ruimte 201, gezien in westelijke richting. Rechts het beton van de opgang naar, en de onderbouw van, de observatietoren. Rechtsonder ligt een gepleisterde, bakstenen koker (halfsteens muur met spouw) ten behoeve van de waterleiding voor de toiletten in ruimte 88 (zie derde verdieping). Dit kan worden afgeleid uit de in het Bunkerarchief bewaarde tekeningen. De verbreding in beton in het midden van de foto diende waarschijnlijk als extra bescherming tegen een bominslag van de achterliggende (rechts op de foto) schacht voor de luchtuitlaat. Deze steekt 1,25 m over ten opzichte van de genoemde koker (bakstenen spouw).





642. Ruimte 201, gezien in oostelijke richting. Linksboven is het aangestorte blok beton zichtbaar, dat op de vorige afbeelding volledig te zien is. Midden op de foto bevindt zich het verhoogde deel boven de zuidelijke toegang van de bunker. De vaste ijzeren ladder dateert nog uit de bouwtijd. Geheel links is onder het uitgebouwde deel een met plastic en duct tape afgesloten opening te zien. Die opening leidt naar de schacht voor de afvoer van vieze lucht. Deze lucht ging via de afgesloten ruimte 201 in oostelijke richting, en vandaar via een gat naar boven richting de ventilatieroosters in de westelijke observatietoren.



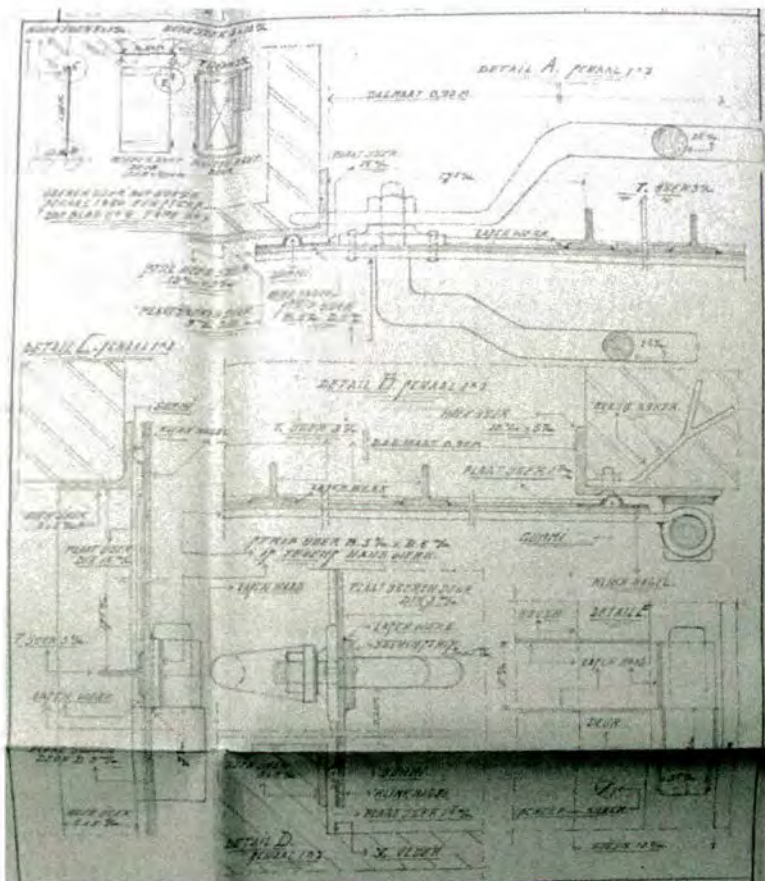
525. Ruimte 201 in noordelijke richting. Zicht op de ingang van de schacht voor luchtuitlaat. Deze zit hier al sinds de bouwtijd. Rechts de op de vorige afbeelding besproken opening die met duct tape is afgeplakt.



643. Ruimte 201. Zicht op de stalen gasdeur in de westwand. De deur en de gepleisterde baksteenmuur zullen nog uit de bouwtijd van de bunker dateren.



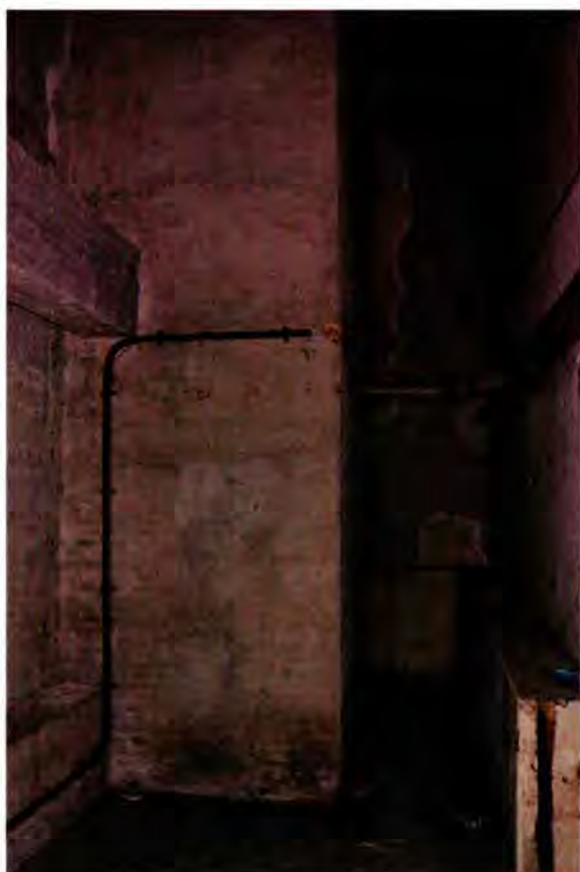
644. Ruimte 201. Dezelfde deur, maar nu in gesloten toestand. Zie ook de kort na de WOII vervaardigde opmeting van de deur (volgende afbeelding). De gasdeur zit hier om deze ruimte af te sluiten van de bunker, zodat de vieze lucht niet de rest van de zolderruimte kan bereiken maar direct wordt afgevoerd via deze ruimte 201.



645. Fragment van een kort na de WOII vervaardigde documentatietekening van de ijzeren gasdeur die te zien is op de vorige afbeeldingen, inclusief alle details. (Herkomst: NA.2.13.167 inv.nr 10098)



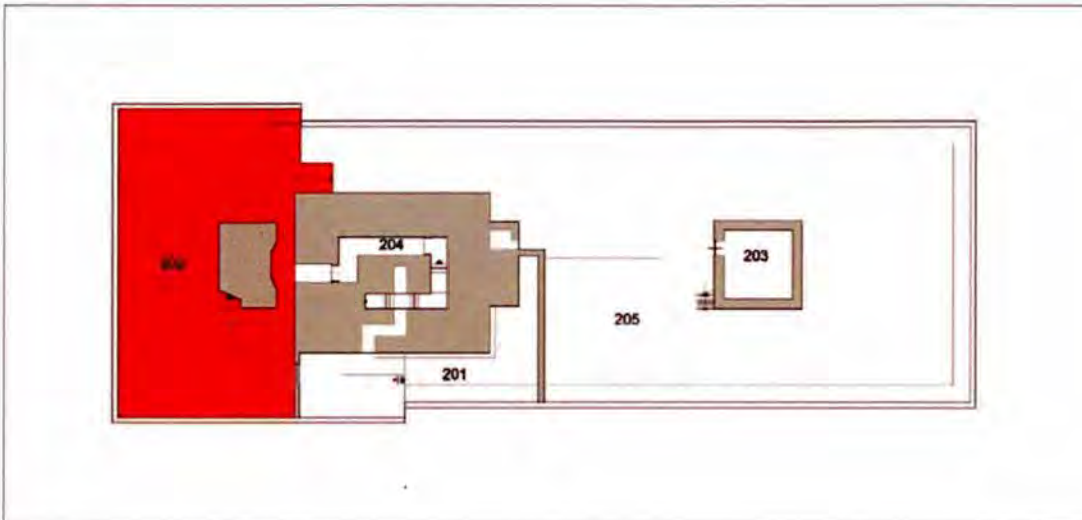
646. Ruimte 201. De zuidoosthoek van de in gewapend beton uitgevoerde onderbouw van de observatietoren. De verlichting en bekabeling dateert waarschijnlijk van de verbouwing in 1948. De onderste leiding is gemonteerd op een gepleisterde bakstenen koker, die volgens de opmetingstekening van kort na de WOII een isolatiekanaal voor de waterleiding is.



647. Ruimte 201. Zicht in noordelijke richting in het oostelijke deel van de ruimte. In het midden een grote koker van gepleisterd metselwerk. Het bovenste deel hiervan wordt gebruikt voor de toiletten in ruimte 88 (derde verdieping). Het onderste deel is de zuidelijke helft van een achtergelegen munitieruimte. Na de bouw van de bunker, maar nog tijdens WOII, is ruimte 201 afgesloten met muren, zodat de hier afgevoerde vieze lucht niet kon ontsnappen naar de rest van de zolderruimte, aangezien tijdens vreedetijd verse lucht uit diezelfde zolderruimte werd aangetrokken. Het metselwerk is 44 cm dik uitgevoerd. Rechts is een de gietijzeren rioolleiding van ruimte 88 te zien. De leidingen dateren zeer waarschijnlijk van de verbouwing in 1948. De gepleisterde muur rechts dateert eveneens uit de bouwtijd en is een 33 cm dikke bakstenen muur.



648. Ruimte 201, de noordoosthoek naar boven gezien. Hier zit een gat voor de luchtuitlaat. Deze leidt naar de tussenruimte boven ruimte 401, waarna de vieze lucht via de ventilatieroosters in de oostelijke toren de bunker kan verlaten.

*Ruimte 202*

Ruimte 202 is het westelijke deel van de zolder. De ruimte bestaat uit een betonnen vloer onder de betonnen dakschild. Vanuit hier is de derde verdieping naar de westelijke observatietoren te bereiken. Ook komt aan de noordelijke kant de toegang naar een trap naar ruimte 162C. Het geheel is sinds de bouw vrijwel onveranderd gebleven.



649. Ruimte 202, gezien naar het noorden. Links de 30 x 50 cm dikke betonnen spanten, die het westelijke dakschild dragen. De spanten worden onderling gekoppeld door een, eveneens in het werk gestorte, 20 x 30 cm dikke gording. Op de sporen liggen geprefabriceerde bimsbetonplaten. Rechts in beeld twee tussenbalken van de kapconstructie en de trap naar de derde verdieping.



650. Ruimte 202. De hoekkeperconstructie in de zuidwesthoek. Aan de westzijde van de tweede verdieping rusten de kaspanten op een in beton uitgevoerde verhoging (voetstuk). Dit is omdat het vlakke betondak van de bunker aan deze zijde minder dik is uitgevoerd dan aan de oostzijde. Het verschil in vloerhoogte heeft men met voetstukken overbrugd. Bij de (prefab) bimsbetonnen dakplaten is te zien dat deze bij de aansluiting op de hoekkeper zijn aangepast. De aangepaste platen zijn, in tegenstelling tot de standaardplaten, niet voorzien van ventilatiegaten.



651. Ruimte 202. Voetstuk van een spantbeen. De voetstukken overbruggen het hoogteverschil bij het lagere deel van het vlakke bunkerdak. Eerst is het voetstuk gestort als basis voor de bekisting van het onderste deel van het spant. Bij het spantbeen is zichtbaar dat de toegepaste betondekking te gering was, waardoor nu de roestende wapening in het zicht is gekomen. Aan weerszijden van het voetstuk van het spant zijn gepleisterde baksteen vulmuurtjes zichtbaar. Deze sluiten de opening tussen het vlakke bunkerdak en het schuine dakvlak af.



652. Zuidwesthoek van ruimte 202. Detail van de kapconstructie ter plaatse van de hoekkeper. Bij de spantbenen is vlak boven de onderste tussenbalken een stortnaad haaks op het spantbeen zichtbaar. In eerste instantie zal het spant dus tot en met de tussenbalk zijn gestort, en vervolgens is het bovenste deel bekist en gestort.



653. Ruimte 202, gezien in noordoostelijke richting. Op de voorgrond de betonnen trap met ijzeren leuning die naar de observatieposten leidt. De gehele hier zichtbare constructie dateert uit de bouwtijd van de bunker en is in het werk gestort.





654. Ruimte 202. Het zuidelijke deel van de ruimte, gezien in oostelijke richting. Links het westelijke deel van de opbouw voor de luchtafvoer, trappenhuis en observatietoren. Dit deel is in gewapend beton uitgevoerd. De scheidingsmuur met ruimte 202 (met daarin de hier geopende gasdeur) is als gepleisterde bakstenen muur uitgevoerd.



655. Ruimte 202. De gepleisterde bakstenen oostwand van het vertrek, met de gesloten gasdeur naar ruimte 201. De gasdeur dateert nog uit de bouwtijd van de bunker. Zie hiervoor ook de beschrijving van ruimte 201.



656. Ruimte 202 naar het noorden. Zicht in de gang naar het trappenhuis (ruimte 204). De doorgang is aan de linkerzijde verbreed (zie ook de plattegrond) om met grotere goederen de bocht vanuit de gang van ruimte 204 te kunnen maken. Links de trap naar de observatietoren.



657. Ruimte 202. Detail van de vorige afbeelding links. Op het beton een geschilderde pijl met het getal 83. Of dit tijdens WOII is aangebracht of erna is niet bekend.



658. Ruimte 202, gezien in zuidoostelijke richting. De trap links voert naar het verhoogde deel van het vlakke bunkerdak. De toegang naar de trap wordt beschermd door een twee meter dik blok beton, waartegen met baksteen de onderbouw van de trap naar de observatietoren is opgetrokken. De treden van de trap zijn van beton, die evenals de ijzeren leuningen uit de bouwtijd dateren.



659. Ruimte 202. Detail van de vorige afbeelding links. De cirkel met pijl zal uit WOII dateren. Dit symbool kan ook elders in de bunker worden aangetroffen en dan op de munitieaanvoerroute.



660. Ruimte 202. Detail van de betonnen trap naar het verhoogde deel van het vlakke bunkerdak. De treden van de trap zijn relatief dun uitgevoerd. Achter de treden is het halfvergane bekistinghout nog aanwezig.



661. Ruimte 202. Blik in de opening van de trap op de vorige afbeelding. Het blijkt dat zich achter de onderste drie treden een open ruimte bevindt, ter breedte van de trap. Hoe ver zich die open ruimte naar het oosten uitstrekt, is niet bekend. Mogelijk is de gehele vloer voorzien van een tussenruimte, waardoor het bovenste deel van de vloer als eerste opvang van zware bommen kon functioneren.

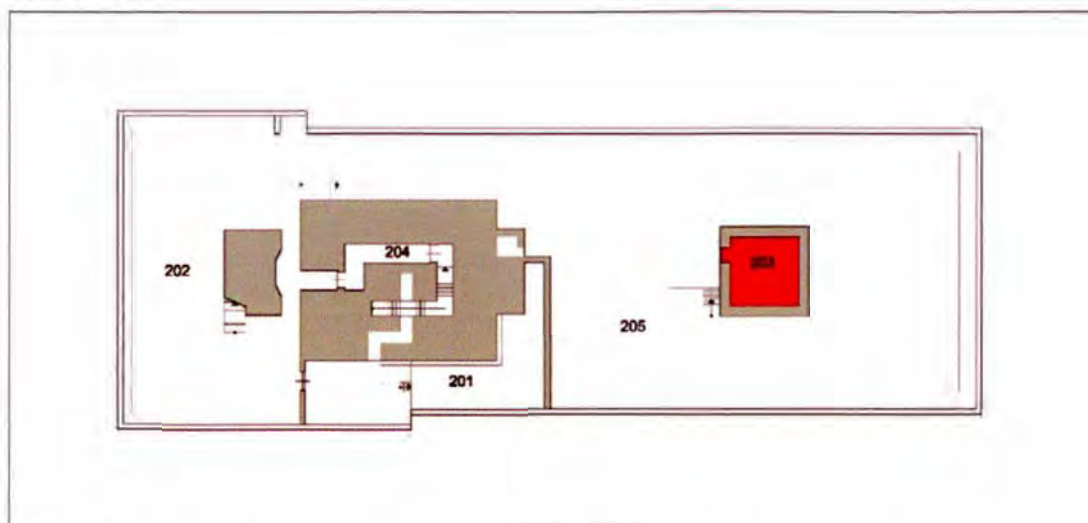


662. Ruimte 202. Aanzicht van het schuine dakvlak aan de noordzijde van de ruimte. Rechts is de verhoging naar het dikkere deel van het vlakke bunkerdak zichtbaar. Op het verhoogde deel staat een ijzeren hekwerk dat nog uit de bouwtijd van de bunker dateert. Tussen het verhoogde deel en het eerste spant is een rommelig samengestelde afscheiding te zien. Hierachter bevindt zich de toegang naar een trap, waarlangs materiaal naar boven kon worden gebracht. Zie hiervoor de beschrijving van ruimte 162C. De afscherming van de doorgang naar de ladder is mogelijk geplaatst op het moment dat de ruimte 162C deel ging uitmaken van de schietbaan. Tussen de voetstukken van de spanten is metselwerk geplaatst om de open ruimte tussen het vlakke bunkerdak en het schuine dakvlak af te sluiten. De muur is aan deze zijde gepleisterd. Aan de zijde van ruimte 162C is het metselwerk ongepleisterd.



663. Ruimte 202. Achter de afscherming, die op de vorige afbeelding zichtbaar is bevindt zich de opgang vanaf de zijruimte (ruimte 162C). De ladder met beugels en gekromde leuningen aan de bovenzijde dateert nog uit de bouwtijd van de bunker. De trap met doorgang zal onder andere hebben gediend voor het transport van munitie.



*Ruimte 203*

Dit vertrek is ingericht in de onderbouw van de oostelijke observatietoren. De wanden zijn gepleisterd en van een tegelplint voorzien. De betonnen vloer heeft een afwerking met een cementdekvloer. De zoldering is een gestucte en in het werk gestorte betonvloer. In de zoldering is ook de tussenbalk van een van de spanten opgenomen.

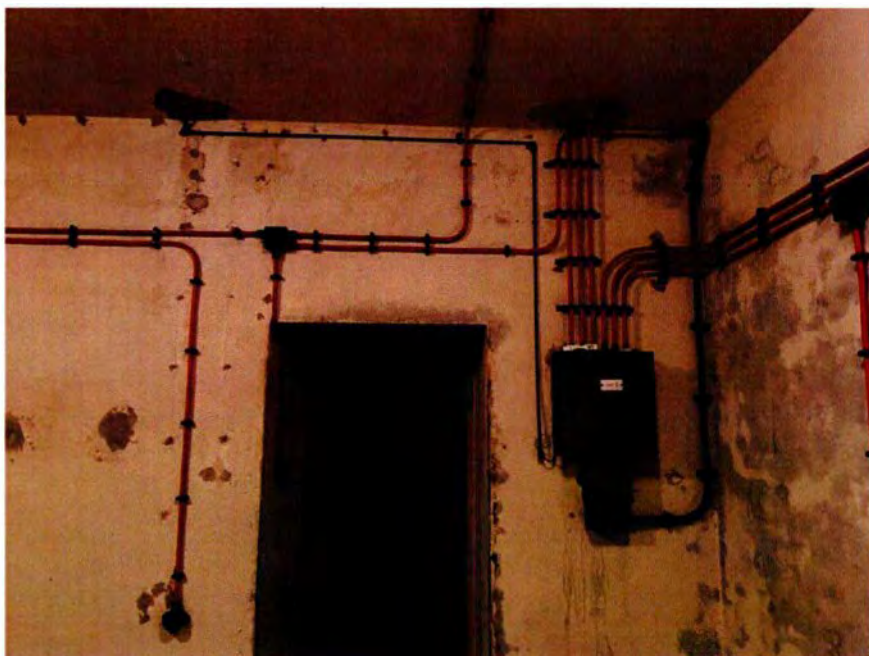
De oranje bekabeling wijst op gebruik tijdens de KO (1948). Het is onwaarschijnlijk dat deze ruimte en de bovenliggende ruimte 91 tijdens WOII werden gebruikt voor communicatie, gezien de grote kans op schade bij luchtaanvallen. Tijdens de Koude Oorlog diende de bunker behalve als centrale commandopost van Defensie ook voor het onderhouden van de verbindingen met krijgsmachtonderdelen die niet in Europa waren gelegerd. Het is daarom waarschijnlijk dat deze ruimte en ruimte 91 gedurende de KO zijn gebruikt voor de radiodienst. Zij gebruikten antennes op de observatieplatforms, maar geen telefoonverbindingen.



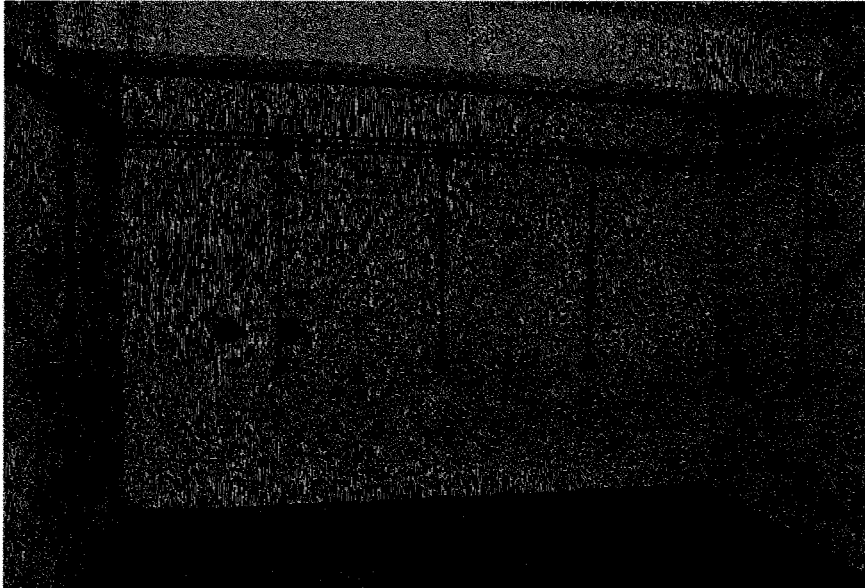
664. Overzicht van ruimte 203 in westelijke richting. De wanden van het vertrek zijn voorzien van een groot aantal stopcontacten, vermoedelijk ten behoeve van een verbindingfunctie. De oranje bekabeling zal vlak na WOII zijn aangebracht bij de aanpassingen in 1948. Waarschijnlijk was hier toen een radiodienst gevestigd, omdat het onwaarschijnlijk is dat men in WOII deze ruimte gebruikte voor communicatie, gezien de dreiging in die tijd. Dit wijst erop dat de oranje bekabeling een overblijfsel van de KO is. De wanden van de bakstenen muren zijn gepleisterd en wit gesausd. De zoldering is voorzien van stucwerk.



665. De noordwand van ruimte 203 is voorzien van elektraleidingen. Deze zijn hier in de KO-periode (1948) aangebracht, toen het gebouw mede voor verbindingen werd gebruikt. Ook de schakelkast links op de foto behoort bij deze periode. Het ventilatierooster aan de bovenzijde van de muur dateert nog uit de bouwtijd. Ernaast is nog net een deel van een tussenbalk van één van de spanten zichtbaar.

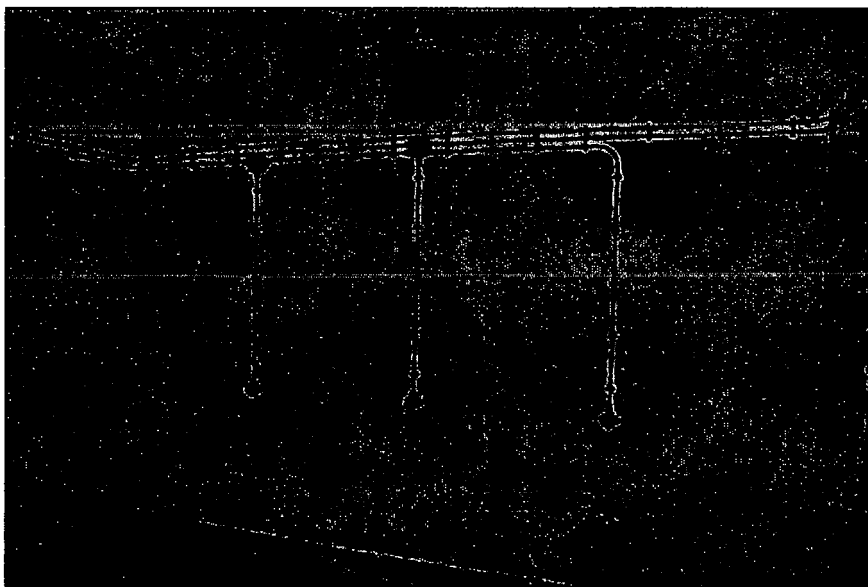


666. Ruimte 203, westwand met in de hoek de elektrakast die dateert van de KO (1948). De oranje kabels zijn elektrakabels, de bruine zijn waarschijnlijk voor verbindingen naar de antennes die op het observatieplatform hebben gestaan.



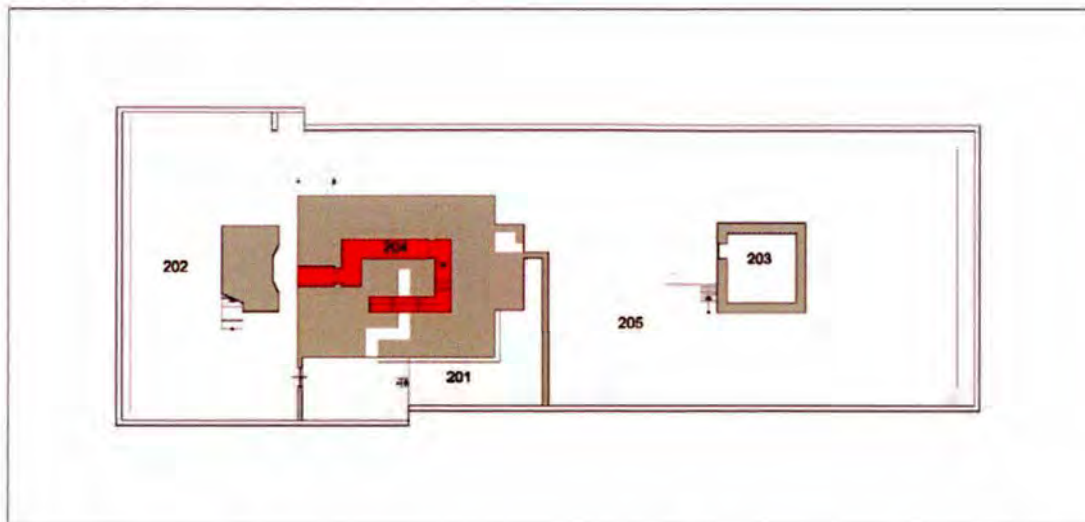
667. De oostwand van ruimte 203. De elektravoorziening dateert uit de KO-periode (1948). Bovenaan de foto is een gepleisterde tussenbalk van de betonnen kapconstructie zichtbaar.

668.



669. De zuidwand van ruimte 203. De opzet en indeling van de zuidwand is identiek aan die van de noordwand. De elektravoorziening dateert uit de KO-periode (1948), terwijl het ventilatierooster met ijzeren lamellen en bedieningsbeugels nog geheel uit de bouwtijd dateert.



*Ruimte 204*

Ruimte 204 wordt gevormd door een trap met gang, die de zolder met de eerste verdieping van de bunker verbindt. De gang is daar vanuit ruimte 148 toegankelijk. Aan de bovenzijde (de noordoosthoek) geeft een gasdeur toegang tot de Z-vormige gang. Een tweede gasdeur bevindt zich aan het westelijke uiteinde van de gang. Gang, trap en gasdeuren dateren in hun geheel uit de bouwtijd. De overdrukventielen (uit WOII) bij de beide gasdeuren, die een luchtsluis vormen, zijn vermoedelijk omstreeks 1948 geplaatst, evenals de sensoren en elektriciteitskasten.

In de luchtsluis bevindt zich ook de inlaat van de schacht voor verse lucht. Deze verse lucht werd via een ventilatierooster in de oostelijke toren en verder vanuit de zolderruimte aangevoerd en ging via de luchtsluis en de genoemde schacht naar het luchtbehandelingssysteem in ruimte 020A. Deze toegang voor verse lucht werkte tijdens vredestijd, wanneer de luchtsluis dus openstond.

De wanden en zoldering van het bovenste deel van de gang zijn als in het zicht zijnde betonwerk uitgevoerd. Het deel vóór de gasdeur (aan de binnenzijde) is gepleisterd en wit geschilderd, met een grijs geschilderde lambrisering.



670. Ruimte 204. Direct boven de trap aan de oostzijde hangt aan de muur een overdrukvat voor water. Deze dateert uit de jaren '80 en zorgt voor een stabiele waterdruk in de lager gelegen ruimtes.



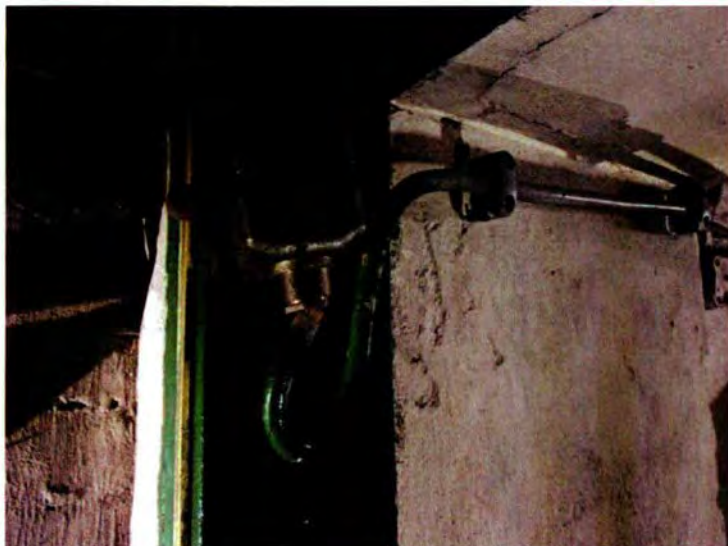
671. Ruimte 204. Zicht op het noordelijke deel van de gang in oostelijke richting. De hier zichtbare deur vormt de toegang (binnenzijde) van de gassluis. De deur zelf is een 1,8 cm dikke staalplaat met daarop een rubberen gasdichte sluiting. Links van de doorgang is een zogenaamde luchtklok zichtbaar, die als een overdrukventiel functioneert. Het eigenlijke ventiel, de luchtklok bevindt zich aan de binnenzijde van de sluis. Rechts achter de gasdeur bevindt zich het rooster van de luchtschacht naar ruimte 020A. Verse lucht werd via deze inlaat en de (geopende) luchtsluis aangevoerd vanuit de zolderruimte. In de deurpost van de gasdeur zit een sensor uit de KO om in de bunker te kunnen registreren of de deur openstaat.



672. Ruimte 204. Detail van de binnenste deur van de luchtsluis. Rechts van de doorgang bevindt zich de luchtklok of die functioneert als een overdrukventiel. Links van de doorgang zit de uitmonding van het luchtkanaal dat in verbinding staat met de luchtklok. Het rooster met horizontale lamellen is beschadigd en los geraakt van zijn bevestiging. Wanneer men de foto nauwkeurig bestudeert kan men zien dat ronde opening een herstelling vertoont. In de deurpost is de sensor zichtbaar. Ook is links van de deurpost zichtbaar hoe de kabels door de muur heengaan, door een gat dat niet luchtdicht is. Na de jaren '70 heeft men weinig moeite gedaan om de bunker luchtdicht te houden.



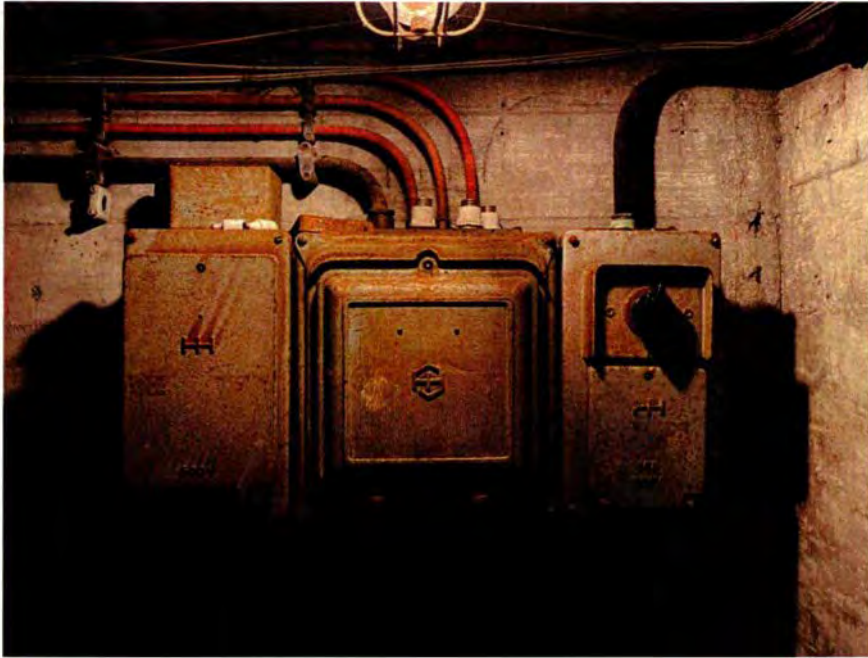
673. Ruimte 204. Detail van de uitmonding van het overdruk kanaal. Omdat het in blik uitgevoerde rooster deels is losgemaakt, is het ronde kanaal zichtbaar. Tevens is hier zichtbaar dat het beton rond de opening is aangesmeerd. Dit is het gevolg van herstelwerkzaamheden (vermoedelijk 1948) nadat het luchtkanaal in het beton was ingebroken.



674. Ruimte 204. De sensor is nodig om te kijken of de deur open of dicht is. Deze info gaat dan naar de bewaking om te controleren welke deuren er op welk moment open en dicht zijn. De bewaking zou vroeger in de bunker hebben gezeten, maar kan later zijn verhuisd naar de kazerne.



675. Ruimte 204. De binnenste deur van de bunker in gesloten toestand. Rechts van de deur is het vierkante rooster zichtbaar van de luchtschacht voor de invoer van verse lucht naar ruimte 020A. De oranje elektrabekabeling dateert waarschijnlijk uit 1948.



676. Ruimte 204. De elektrakast in de noordwesthoek van de sluis, daterend uit de KO (1948).



677. Ruimte 204. Het noordelijke deel van de gang gezien in westelijke richting. De wanden en het plafond zijn niet afgewerkt. De aftekening van het bekistinghout op het beton is nog in het zicht. De schakelkasten voor de elektriciteit zullen uit de KO-periode dateren (1948).



678. Ruimte 204 gezien in zuidelijke richting, met aan de rechterzijde de buitenste gasdeur van de gassluis. Ook hier is omstreeks een luchtklok (vermoedelijk 1948) geplaatst.